

Yoanna Kirilova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

Diachronic Readings of the Field of the Concept of *Soul*

Abstract: The study describes the features forming the field of the concept of *soul* by tracing the concept's realizations in various sources (dictionaries, media texts, works of Bulgarian literature, proverbs and sayings, survey materials, among others). The variety of sources ensures a comprehensive and multifaceted analysis of the documentary part of the proposed cognitive semantic definition. Two profiles were formulated – “a religious notion of “the soul” and “a contemporary notion of “the soul”. The traditional and contemporary views of the soul are compared with each other. The latter contributes to the enrichment of the conceptual field with new features that remain outside the purely religious aspect and refer to the inner world of man. Key binary oppositions related to the concept are defined.

Йоанна Кирилова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Диахронни прочити в полето на концепта *ДУША*

Увод

Концептът *ДУША* е базов за българския езиков образ на света. Той е един от най-важните елементи, отнасящи се до вътрешния свят на човека и заема ключово място в българската концептосфера през всички етапи от историята на нашия народ. В старобългарския труд „Небеса“ например Йоан Екзарх, разкривайки християнското разбиране за *душата*, вижда тази хипостаза на човешкото основно като жива същност, притежаваща безсмъртие и самовластие, имаща за свои органи плътта и *ума*. Така за средновековния човек *умът* е в подчинено положение спрямо *душата*, тя е негов господар (Милтенова/ Miltenova 1992: 167). Разбирането за *душата* като „жител“, който обитава *тялото-дом*, се откроява например и в един български учебник по естествена история от 1882 г.:

Душата се намира в тялото ни, в него е постоянно нейното обиталище. Душата се отделя от тялото, напуска *къщата* си само след смъртта, но тя не умира..... (Мирский/Mirskiy 1882: 64).

За мястото на този концепт в живота на традиционния българин свидетелства богатият паремиологичен материал (не за всеки концепт българинът е създал пословици и поговорки), както и разнообразието от метафори, чрез които разглежданият концепт се реализира не само в паремиите¹, но и в нашето съвремие – художествени и медийни текстове, анкетен материал.

Обект на изследване в настоящата студия са езиковите единици (ключовата дума – репрезентант на концепта *ДУША*, нейни деривати, синоними, антоними, фразеологизми,

¹ Терминът *паремия* се използва като обобщено назоваване на пословици и поговорки и с желанието да се избегне ирелевантното за труда отграничаване на двете понятия.

паремии и др.). Предмет – концептът ДУША като елемент от концептосферата на българския народ.

Основната цел, която това изследване си поставя, е да бъдат експлицирани признаците в полето на концепта ДУША, като бъде проследена неговата реализация в различни лексикографски източници и енциклопедични справочници, в паремиологичния фрагмент от българския езиков образ на света, в съвременни текстове на българската художествена поезия и проза и въз основата на анкетен материал – за тази цел е проведено анкетно проучване, като анкетата съдържа асоциативни въпроси и такива с избираем отговор. Така ще бъде гарантирана достатъчна изчерпателност на документалната част на създаваната когнитивна дефиниция и ще се гарантирана изчерпателността и многоаспектността на експликационната ѝ част.

В славянската лингвистика концептът ДУША привлича вниманието на учени като А. Вежбицка, С. М. Толстая, Е. В. Урысон, А. Д. Шмелев, М. Михеев (Вежбицка/Vezhbitska 2001; Толстая/Tolstaya 2000; Урысон/Urison 1995; Шмелев/Shmelev 2005; Михеев/Mikheev 1999 и др.).

В последните години концептът ДУША е предмет на подробни анализи на езиковеди от различни култури като част от групата концепти, вербализиращи лица и предмети (напр. *майка, дом, хляб*), които в колективното съзнание са носители на ценности. Изхождайки от положението, че в основата на езиковия образ на света са залегнали ценности, чиято йерархия и разбиране са различни в зависимост от езика и културата, както и че

изследването на езиковите картини на света на различните комуникативни общности позволява да се стигне до подобни и различни елементи, специфични в концептуализирането на света (Небжеговска-Бартминска/Nebzhegovska-Bartminska 2014: 421-422)

полските етнолингвисти провеждат широк кръг от съпоставителни анализи, чиято цел е реконструиране на семантичното съдържание на определени названия на ценности, сред които и *душата*. Следствие от тези изследователски търсения са двата тома „Душата в очите на света“ (DOS 2016) и „Света през очите на душата“ (SOD 2016), както и проведената в Полша през 2017 г. конференция „Душата в аксиосферата – аксиосфера на душата“. Изключително широкият спектър от подходи и теоретични постановки, както и от използван емпиричен материал не само вдъхновява и дава отговор на редица въпроси, но и поражда нови изследователски търсения.

В справочника „Славянские древности“ (СД/SD 1999) *душата* е представена като главно понятие на народната антропология, като безсмъртна субстанция на живота, заключена в тялото на човека и напускаща го в момента на смъртта. *Душата* се идентифицира с починалия, с неговата личност и встъпва в качеството на негов двойник (СД/SD 1999 II: 162). Затова за нея има значение как е живял нейният притежател, а като опозиция, която е от ключово значение за разкриване същността на концепта ДУША в българския езиков образ на света, трябва да се определи опозицията *греховност/праведност*.

2. Състояние на изследванията в българската езиковедска литература

В българската когнитивна лингвистика проблемът за концептуализацията на *душата* е слабо разработен, като трябва да споменем изследванията на У. Крайенброк-Дукова (Дукова/Dukova 1988) и на А. Петрова (Петрова/Petrova 2003), в които се коментира етимологията на лексемата репрезентант на изследвания концепт, очертават се старите представи за *телесната душа* и за *душата дъх*. У. Дукова проследява произхода на думата ‘душа’ от праслав. **duxъ* ‘повяване на вятъра’, ‘дъх’, ‘дишане’,

‘психичната страна на човека’, към което е добавена наставката *-jā, за да се получи *dušā. Като най-близък паралел до *duxъ : *duša Дукова отбелязва латинските animus : anima1 (Дукова/Dukova 1988: 214-224).

Макар и бегло, Е. Недкова анализира посочените фразеологични концепти и откроява „една приблизителна ценностна скала, адекватна на утвърдената система от морални норми и оценки на българина“ (Недкова/Nedkova 2007). Наблюдения върху образната съставна част на фразеологичния концепт *душа* споделя В. Вътов (Вътов/Vatov 2008). Петранка Трендафолова пък спира вниманието си върху фразеологизмите с общ компонент *душа*, като изследва факторите за тяхното възникване (Трендафолова/Trendafolova 2009).

Като резултат от проучванията ни върху концепта УМ, а по-късно и върху концепта СЪРЦЕ, логически се породи и интересът към третия член на триадата органи (материални или въображаеми), формиращи според разбиранията на българина вътрешния свят на човека – ДУШАТА. Това са трите концепта, влизащи в състава на мегаконцепта *вътрешен човек* (Пименова/Pimenova 2013). Така се появяват изследванията на Kirilova 2020в; **Кирилова/ Kirilova 2020; Kirilova 2020a; Кирилова/Kirilova 2019a; Кирилова/Kirilova 2019b** и др.

Заслужава да бъдат споменати и някои етнологички и антропологични изследвания на Вакарелски/Vakarelski 1939, Старева/Stareva 2005 и др.

3. Лексемите *душа* и *дух* през призмата на лексикографията

Концептът ДУША е сред базовите концепти, залегнали в изграждането на славянската и в частност на българската картина на света. Той се характеризира с висока семиотична плътност (Воркачев 2003), с висока степен на актуалност (количеството номинативни единици, чрез които концептът се реализира в езика и речта) (Карасик 2002). В българския език изследваният концепт се вербализира не само чрез думата репрезентант *душа*, но и чрез голям брой словообразователни деривати, фразеологизми, паремии, среща се като ключов елемент в редица клетви и благопожелания (Кримова-Цветкова/Krimova-Tsvetkova 2010).

3.1. Душа

В Българския етимологичен речник (БЕР/BER 1971, I: 451-452) лексемата *душа* е представена със значение ‘вътрешен свят у човека’ и е изведена от индоевропейското *duxъ с наст. суффикс *-jā. Направена е препратка към лексемата *дух*. В срхр. *duša*, словен. *duša*, рус. *душа́*, чеш. *duše*, словаш. *duša*, пол. *duśa*; стб. доуша. В същата речникова статия са посочени някои значения на лексемата репрезентант в диалектите: ‘издишна струя у бозайник’ (Сярско), ‘дъх’ (Бериево, Севлиевско), ‘дъх, душа’ (Софийско), ‘въздух’ (Смолянско).

В Старобългарски речник (CP/SR 1999, I: 447) лексемата доуша се среща със следните значения: 1. Вътрешният, психическият **живот** на човека; душа, психика. // Съзнание, мисъл. // *Разш.* Човешкият живот. 2. Нематериалната същност на човека; безплотно същество, което остава след неговата смърт. 3. *Прен.* Живо същество, създание; *единоушн* доушнѣж ‘единодушно, в пълно съгласие’; *прѣдати* доушж ‘предавам дух, издъхвам, умирам’; *доуша не имъ* ‘едва дишащ, останал без душа’; *възъмати* доушж ‘измъчвам някого, вземам душата на някого’; *доуши прокоудънъ* ‘душегубителен, пагубен за душата’.

В Речник на книжовния български език на книжовна основа (върху текст на Тихонравовия домакин) (РКБЕКО/RKBEKO 2012) лексемата *душа* е сред най-често използваните. Думата и нейните форми са употребени 244 пъти. В РКБЕКО *душа*

означава: 1. Душа; безплътното, безсмъртно и мислещо, съзнателно начало у човека, което обитава тялото, вдъхва му живот и изразява нравствената и емоционална същност на човека; дух. // Нематериално същество, което при смъртта на човека напуска тялото и обитава ада или рая. 2. Дух; свръхестествено същество, добро или зло. 3. *Прен.* Човек. добръ ми е на душата – *Добре ми е, чувствам се отлично, в добро разположение на духа съм*; земе ми бог душата – *Прибере ме бог, умра*; имам грѣх на душата си – *Извършвам нещо осъдително, греховно*; и м а м м ъ к а н а душата си – Претърпявам мъки, страдания; положи си душата – *Дам си душата, пожертвам живота си в името на някого, нещо*; прѣдам си душата богу – *Предам богу дух*; почина, издѣхна, умра; прѣдам си душата дяволу – *Живея безнравствено, греховно*; служи на дявола; скръбѣ си душата – *Наскрѣбявам си душата, наскрѣбявам се, ставам скръбен, тъжен*; смѣрявам си душата – *Смирявам си душата*; примирявам се, понасям без съпротива житейските изпитания; със сичка душа – *С цялата си душа*; всеотдайно; узма душата някому – *Взема душата, отнема живота на някого* (РКБЕНО/РКВЕКО 2012).

Лексемата в Речника на Н. Геров присъства със следните значения: 1. Оня дух, что дава живот, душа. 2. Душевното свойство на човека. 3. Човек, особа. 4. Лъжичка на човека, ямка на долната част на гърдите. 5. Дѣх, дух (Героv/Героv 1975-1978).

В Речник на българския език (РБЕ/РВЕ 1984, IV) са отбелязани следните значения на лексемата: 1. Вътрешният, психически живот, духовната същност на човека, неговото съзнание, мислене, чувства; психика, дух. // *Стесн.* Емоционална същност, чувствата, преживяванията на някого; сърце. 2. *В съчет. с качествени прил.* Типични, основни черти в характера на някого, определящи неговата същност. // *Прен.* В съчет. с качествени прил. Човек с такива типични черти в характера си. 3. *Прен. Разг.* Човек. / Само ед. Обикн. зват. *Разг.* Галовно, интимно обръщение към жена. 4. *Прен.* Само ед. Обикн. членувано. С несъгл. опред. с предл. н а. Главен вдъхновител, организатор на нещо, централна личност някъде. // *Прен.* Само ед. Обикн. членувано. С несъгл. опред. с предл. н а. Същността, основната част, сърцевината на нещо (някакви идеи, действия). 5. Само ед. Вдъхновение, чувство, вживяване в нещо. 6. Според религиозните представи — безсмъртно, нематериално начало у човека, което обитава тялото, вдъхва му живот и го напуска при смъртта; дух. // Безплътнo, безсмъртно същество, което остава след смъртта на човека; дух. 7. *Прен.* Само ед. Признаци на живот, жизнени сили; живец. // *Разш.* Живот. 8. Като прил. неизм. а) Мек. б) Добър (РБЕ/РВЕ 1984, IV).

В Български тълковен речник (БТР/ВТР 2007) за лексемата *душа*¹ са изведени значенията: 1. Вътрешен, психически живот на човека, неговото съзнание, мисли, чувства, усещания. 2. Съвкупност от основните вътрешни качества, черти, свойства на човека. 3. Дѣх, дихание. 4. *прен.* Вдъхновител, ръководител. 5. В религиозните представи – безсмъртно нематериално, безплътнo начало, което обитава човешкото тяло и го напуска при неговата смърт, дух. 6. само ед. Живот, жизнена сила. 7. Само ед., обикн.зват. Галовно, интимно обръщение, обикн. към жена. 8. Само мн. след чис. или количествено местоимение. Хора, човеци (БТР/ВТР 2007: 198).

От направената съпоставка на значенията на лексемата *душа*, взети от различни времеви срезове, ясно се вижда, че концептът ДУША принадлежи към групата на динамичните, развиващи се концепти и въпреки че вербализира абстрактна същност, която във всички диахронни срезове се смята за изконна съставна част на човешкото, все пак съществуват различия, които маркират промяната в мисленето на българина през вековете. Ако в Старобългарски речник и в РКБНО значението на лексемата *душа* – ‘нематериална същност, която обитава човешкото тяло и след смъртта му отива рая

или в ада' заема първите места в речниковите статии, то в двата съвременни речника – Български тълковен речник (БТР/BTR 2007: 198) и Речник на българския език (РБЕ/RBE 1984, IV) това значение е изнесено съответно на пета и шеста позиция. При извеждането и съпоставката на водещите концептуални признаци в полето на концепта ДУША в Средновековието и в съвременността, прави впечатление обогатяването на концептуалното поле на *душата* с нови признаци, които са встрани от чисто религиозния аспект. Сред концептуалните признаци, битуващи в полето на средновековния концепт ДУША, ясно и категорично са открити такива, които имат аксиологичен аспект – 'душата може да бъде праведна или грешна' и след смъртта да попадне съответно в рая или в ада. Така като водеща за изследвания концепт в средновековната картина на света на българина се откроява бинарната опозиция *праведно/грешно*.

Лексемата *душа* в съвременността е обогатена с нови значения, които се отнасят до вътрешния свят на човека. Съответно в полето на съвременния концепт ДУША се появяват нови признаци, които дори се налагат като водещи – 'душата определя същността на човека'; 'душата е свързана с чувствата и преживяванията на човека'; 'душата е съизмерима с човешкия характер'; 'душата е в пряка връзка с начина на мислене на човека'; 'душата е съотносима с етичните и нравствените норми, които нейният притежател споделя'. Така като водеща бинарна опозиция за съвременния концепт ДУША се налага опозицията *добро – зло*.

3.2. Дух

В Български етимологичен речник (БЕР/BER 1971, I: 450) лексемата *дух* 'душевна сила; призрак' се извежда от индоевропейското *dhousos-s. В срхр. *дух*, словен. *dúh*, рус. *дух*, чеш., пол. *duch*; Сродно с лит. *daĩsos* 'въздух', *dvāse* 'дух', *dvesiũ* 'дишам'; стб. *доухъ* 'вятър'; 'безплътно същество'. Запазени стари падежни форми: *духа́* 'човек, душа' (Врачанско); *дуа́* 'човек, душа'; само в изрази *духом предали* 'умрели' (Еньово, Новопазарско).

В Старобългарски речник лексемата *доухъ* се среща със следните значения: 1. Дух, душа, духовната същност на човека. 2. Безплътно същество, дух. 3. Дихание, дишане, дъх. 4. Вятър, лъх, полъх. *везъ доуха* 'недишаш, без дъх'; *прѣнмаганьє доуха* 'Духовно изнемогване, малодушие'; *прѣдати доухъ* 'предам последен дъх, издъхна, умра'; *запрѣтити доухоу* 'развълнувам се, разтревожа се' (CP/SR 1999, I: 446).

В Речник на книжовния български език на книжовна основа (върху текст на Тихонравовия домакин) лексемата *дух* се среща 97 пъти. Представена е в дамаскина със следните значения: 1. Дух; безсмъртно, безтелесно същество, което обитава тялото на човека и след смъртта му го напуска, за да отиде в рая или ада; душа. 2. В християнството – Свети Дух – едно от лицата на Света Троица. 3. Дух; свръхестествено безплътно същество, добро или зло; 4. *Образно*. Дух; същността, истинското лице на нещо. 5. Дъх; въздухът, който издишваме; дух. Нечист дух – *Зъл дух, зло безплътно същество в християнските представи* (РКБЕНО/RKBENO 2012).

В речника на Найден Геров лексемата *духъ* е представена със следните значения: 1. Безтелесно същество, дух. 2. Душата на човека, дух, душа. 3. Ум, разум. 4. Парата, что излиза из устата като дишаме; дъх, дух, дихание. 5. Дъх, мирис, воня (Геров/Геров 1975–1978).

В Речник на българския език са отбелязани следните значения на лексемата: 1. *Филос.* Само *ед.* Висш продукт на материята, функция на човешкия мозък, мисленето, съзнанието като отражение на външния свят. 2. Само *ед.* Вътрешният, психически живот на човека, неговото съзнание; психика, душа. // Настроение,

емоционално състояние. 3. Психическо състояние на човек, обикн. като нравствена сила, готовност за действие; самочувствие. // Добро, високо самочувствие. // Обикн. мн. Психическо състояние на група хора в даден момент. 4. Само ед. Идеен облик, психология, миросглед на някого. 5. Само ед. Обикн. с несъгл. опред. с предл. н а или със съгл. опред. Общо вътрешно съдържание, основен смисъл, същност на нещо. 6. Прен. Със съгл. опред. Човекът, възприеман по отношение на неговите умствени, духовни способности, по отношение на неговото съзнание; душа. 7. Прен. Само ед. Със съгл. или несъгл. опред. с предл. н а. Настроение, разбиране или някакви взаимоотношения, които съществуват, налагат се в даден колектив, общество, среда и под. 8. Само ед. Филос. В идеалистическата философия — основно, нематериално начало на битието. 9. Според религиозните представи — безсмъртно, нематериално начало у човека, съставлящо същността на живота му, което обитава тялото и го напуска при смъртта; душа. // Според религиозните представи — безплътнo, безсмъртно същество, което остава след телесната смърт на човека; душа. 10. Според религиозно-митическите представи — безплътнo, свръхестествено същество, добро или зло, което може да приема различен образ. 11. Остар. Дъх. ♦ Изпускам (изпускам) / изпусна дух; предавам / предам богу дух. Умирам, издъхвам; Присъствие на духа. Състояние на спокойствие, душевно равновесие и стабилност (РБЕ/РВЕ 1984, IV).

В Български тълковен речник лексемата *дух* означава: 1. Вътрешна нематериална същност, психически и умствен живот на човека. 2. Психическо състояние на човека като вътрешна сила, желание, воля и смелост за действие. 3. Насоки, тенденции, настроения и разбирания, които съществуват в даден момент или в дадена среда, колектив, общество. 4. Дъх, дишане. 5. В религиозните представи — нематериално и безсмъртно начало, същност на човека, която напуска тялото при неговата смърт; душа. 6. Въображаемо свръхестествено безплътнo същество (БТР/ВТР 2007: 198).

Изведените лексикографски дефиниции на лексемата *дух* илюстрират същите тенденции, маркирани и при лексемата *душа*. По настоящем дефиницията е обогатена с нови значения, като водещото за Средновековието значение, което всъщност поставя двете лексеми в синонимични отношения, в наши дни вече е изместено на по-задна позиция – в Български тълковен речник (БТР/ВТР 2007: 198) значението ‘нематериално и безсмъртно начало, същност на човека, която напуска тялото при неговата смърт; душа’ заема пета, а в Речника на българския език (РБЕ/РВЕ 1984, IV) – девета позиция. Въпреки това лексемата *дух* все още пази в себе си значението ‘душа’ и в зависимост от контекста може да се употребява като синоним на думата репрезентант на концепта ДУША.

3.3. Синоними

В архивите на Института за български език, които предоставят възможност за справка в лексикалната база данни на [Секцията за българска лексикология и лексикография](#) към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, липсват изведени синоними както на лексемата *душа*, така и на *дух* в изследваните от нас значения. В Български синонимен речник на Л. Нанов за *душа* са изведени следните синоними: *психика*, душевност, вътрешен мир // *сърце*, чувство, дух, темперамент, вдъхновение, живот // *ум*, съзнание, разум, мисъл // (прен.) вдъхновител, организатор, ръководител, център (Нанов/Nanov 1968: 108). Освен тези значения, в онлайн синонимния речник са посочени още: естество, същност, природа, натура, характер, нрав // чувства, мисли, съвест (OnlineRechnik.com).

Лексемата *дух* притежава синонимите *душа*, *чувство*, *живот*, *настроение*, *темперамент*, *характер* / *смелост*, *мъжество*, *воля*, *ентузиазъм* // *смисъл*, *значение*, *същност* (Нанов/Напов 1968: 108).

Така изведените синоними обемат в себе си целия вътрешен свят на човека. Те са отзвук от характерната за средновековния човек неспособност да разграничи основните психологически процеси като усещане, възприятие, представа и мислене. Нещо повече – те се смесват с чувствата на човека (Кирилова/Kirilova 2017: 143). Резултат са от характерния в миналото синкретизъм на трите основни хипостази на човешкото – *душа*, *ум* и *сърце*.

3.4. Словообразователни деривати:

В българската концептосфера изследваният концепт се обективизира чрез следните производни (книжовни и диалектни) и композити, които обозначават:

1. лица: *душегубец* – ‘Книж. Човек, който погубва, убива някого; убиец’; *душевадник* – ‘Разг. Неодобр. Душевадец (в 1 знач.), вадидушник’; *вадидушник* – ‘Разг. Човек, който измъчва, тормози, ограбва хората; душевадец’; *душеведец* – ‘Книж. Познавач на човешката душа; психолог, душевед’; *душевед* – ‘Книж. Душеведец’; *душеприказчик* – ‘1. Ирон. Лице, с което се споделят мисли и намерения, и чиито съвети се изпълняват безусловно, доверен, близък съветник на някого. 2. Остар. Изпълнител на завещание, посочен от лицето, което оставя наследство’.

2. качества: *простодушен* – ‘1. Който има чиста и добра душевност и се държи естествено, непринудено, без престореност или лукавство; прост (в 8 знач.), искрен, простосърдечен, чистосърдечен, добродушен. 2. Който е глупав, несъобразителен или наивен, лековерен, доверчив; прост. 3. Който изразява простодушие; простосърдечен, чистосърдечен, добродушен. 4. Който е проява, резултат на простодушие’; *малодушен* – ‘1. Който проявява малодушие; слабодушен. 2. В който се съдържа малодушие или който изразява малодушие. 3. Като същ. Малодушен човек; малодушник’; *слабодушен* – ‘Рядко. Който е слаб по дух; малодушен. Слабодушен човек’; *добродушен* – ‘1. Който има добър, мек, благ характер; благодушен, добросърдечен. 2. Който изразява добродушие; благодушен, добросърдечен. 3. Който е проява на добродушие’; *благодушен* – ‘1. Който има добър, отстъпчив, благ характер; добродушен, добросърдечен. 2. Който изразява доброта, благост’; *великодушен* – ‘1. Който се отличава с великодушие, който проявява великодушие. 2. Който се дължи на великодушие’; *великодушие* – ‘Нравствено качество, което се изразява във възвишеност на чувствата, човечност, снизходителност и готовност да се жертват личните интереси заради другите или проява на това качество’; *равнодушен* – ‘1. Който не изпитва никакво чувство (обикн. влюбеност, любов, обич или привързаност), никакво отношение към някого; безразличен, безчувствен, индиферентен, апатичен. // Обикн. с предл. к ъ м. Който не проявява никакъв интерес или отношение към нещо; безразличен, безчувствен, безстрастен, безучастен, апатичен, индиферентен. 2. Който изразява пълно отсъствие на интерес, чувство или отношение към някого или нещо; безразличен, безчувствен, безстрастен, безучастен, апатичен, индиферентен’; *единодушен* – ‘1. Който проявява единодушие. 2. Който е основан на единодушие. // Който изразява единодушие’; *одушевен* – ‘1. Който се отнася до живата природа; жив. 2. Грам. В съчет. О д у ш е в е н п р е д м е т. Жив. 3. Остар. Въодушевен, вдъхновен’; *задушевен* – ‘1. Който изразява, излъчва сърдечност, интимност, дълбока искреност и топлина; искрен, откровен. 2. За отношения, връзки между хора и под. — който се основава на близост, взаимно доверие, сърдечност и симпатия; близък, интимен, сърдечен. 3. Прен. За обстановка, среда, атмосфера – който се характеризира с

искреност, сърдечност в отношенията между двама души или група хора; дружески, сърдечен, приятелски'; *бездушен* – '1. *Книж.* Който не проявява признаци на живот; безжизнен, мъртъв. 2. *Рядко.* За предмети — неодоушен. 3. Който не проявява или не е способен да прояви съчувствие, отзивчивост; безсърдечен, безчувствен. *Противоп.* чувствителен, отзивчив, сърдечен. 4. Който е свойствен на човек, неспособен да прояви съчувствие. 5. Който е лишен от живо чувство към нещо, неспособен да изживее, да почувствува нещо; сух'; *душевен* – 'Който се отнася до вътрешното, психическото състояние на човека, до неговата душа'; *душегубен* – 'Който погубва душата; убийствен, пагубен. 2. Който погубва, убива'; *душеспасителен* – '*Остар. Книж.* Който спасява душата от грехове'; *душепагубен* – '*Остар. Книж.* Душегубен; душегубителен, душепогибелен'; *душегубителен* – '*Остар. Книж.* Душегубен; душепагубен, душепогибелен'; *душепогибелен* – '*Остар. Книж.* Душегубен; душегубителен, душепагубен'; *душеваден* – '*Рядко. Неодобр.* Който се отнася до душевадец (в 1 знач.); душеваднически'; *душеваднически* – '*Рядко. Неодобр.* Душеваден'.

3. действия: *одоушевявам* – '1. Вдъхвам, давам живот, правя нещо да се оживи, да стане живо, жизнено. 2. Приписвам на нещо душа, качества на човек, приписвам му психически живот. 3. *Остар.* Въодоушевявам'; *одоушевявам се* – '**1.** Събуждам се за живот; оживявам. 2. *Остар.* Въодоушевявам се'.

4. състояния: *простодушно* – '*Нареч. от* простодушен; простосърдечно'; *малодушно* – 'С малодушие; слабодушно'; *добродушно* – '*Нареч. от* добродушен; с доброта, добросърдечно'; *благодарно* – '*Нареч. от* благодарен; благодарно, добросърдечно'; *задушевно* – '*Нареч. от* задушевен; сърдечно, интимно, искрено'; *бездушно* – '1. С безразличие, без вживяване; безучастно, безразлично, сухо. 2. Безжалостно, безсърдечно'.

5. предмети: *душегубка* – 'Херметическо затворено помещение в немскофашистки концлагер, където умъртвявали жертвите с отровен газ'.

6. абстракции: *простодушие* – 'Качество или проява на простодушен; простодушност, простосърдечност, простосърдечие, чистосърдечност'; *малодушие* – 'Психическа неустойчивост, слаба воля, нерешителност; слабодушие'; *малодушност* – '*Рядко.* Качество или проява на малодушен'; *слабодушие* – 'малодушие'; *добродушност* – '*Отвл. същ. от* добродушен; добродушие, добросърдечност, благодарно'; *добродушие* – 'Качество на човек с добър, мек, благ характер; благодарно, добродушност, добросърдечност'; *благодарно* – 'Качество и проява на благодарен човек; добродушие, добросърдечие, доброта'; *благодарност* – '*Рядко. Отвл. същ. от* благодарен; благодарно'; *равнодушие* – 'Пълно отсъствие на интерес, чувство или отношение към някого или нещо; безразличие, безучастие, безучастност, безчувственост, безчувствие, безстрастие, апатия, индиферентност'; *равнодушност* – '*Рядко.* Равнодушие; безразличие, безучастие, безучастност, безчувственост, безчувствие, безстрастие, апатия, индиферентност'; *единодушие* – 'Пълно единство, съгласие в мисли, чувства и действия'; *задушевност* – 'Качество на задушевен; сърдечност, интимност, дълбока искреност'; *душевност* – 'Съвкупност от психически и нравствени качества на човека, душевна, психическа същност на човека; психика, духовност'; *душеспасение* – '*Остар. Книж.* Спасяване на душата от грехове'; *бездушие* – 'Отсъствие, липса на отзивчивост, съчувствие; безсърдечие, безчувствие'.

7. имена: *Душка* – собствено женско име; *Душко* – собствено мъжко име; *Душка* – име на село в Южна България; *Душанци* – име на село и на язовир в Централна България; *Душко Добродушков* – собствено име на герой от разказа „*Печената тиква*“ на Елин Пелин; *задушница* – 'Християнски обичай за общ помен на умрелите, който обикн. се извършва на гробища'.

Разглеждането на словообразователната парадигма на ключовата лексема репрезентант на концепта ДУША помага да се изведат допълнителни признаци, които оформят неговата периферия: ‘душата е пряко отговорна за проявата на съчувствие, състрадание, емпатия (*бездушие*)’; ‘душата не е безсмъртна – тя може да бъде погубена, унищожена от извършен грях или от страст (*душегубен, душепагубен, душепогибелен*)’; ‘душата се свързва с чистота, искреност, непринуденост’ (*простодушие*); ‘не всички души са еднакви’ – (*добродушие; благодушие*); ‘качествата на душата зависят от нейния обем (*малодушие / великодущие*) или от нейната сила (*слабодушие / великодущие*)’². Някои от посочените композити не притежават свои антоними, въпреки от тях имплицитно могат да бъдат формулирани следните бинарни опозиции: *ч и с т – н е ч и с т; д о б ъ р – л о ш; г о л я м – м а л ъ к; с и л е н – с л а б; н а л и ч и е – л и п с а*.

3.5. Колокации:

За да бъдат изведени колокации на думата *душа*, е проведено запитване сред 100 лица, като им бе поставена задачата да довършат израза: *Той / Тя е душа*. Така се откриха слените атрибутивни синтагми: *добра душа* – ‘човек, който е добър’³; *чиста душа* – ‘човек, който е искрен и честен’; *сродна душа* – ‘човек, с когото се допълваш и имате еднакви виждания за света и живота’, *моята душа, с цяла душа* – ‘всеотдайно и искрено’, *жива душа* – 1. В отриц. изр. ‘Никакъв човек, никой. 2. Някакъв човек, някой’ (РБЕ/РВЕ 1984, IV), *мъртва душа* – ‘Човек, който не участва в колективния живот и не проявява никакъв интерес (РБЕ/РВЕ 1984, IV), *широка душа* Човек, който се отличава с широта и разбиране в отношенията си към хората (РБЕ/РВЕ 1984, IV).

Някои от тези колокации са послужили като заглавия на българска художествена поезия и проза – напр. ‘*Душата ми е чиста*’ – заглавие на стихосбирка от Пламен Димитров; ‘*Жива душа*’ – разказ от Г. Господинов, ‘*Чиста душа*’ – заглавие на късометражен филм.

Освен в атрибутивни синтагми, лексемата *душа* участва и в обектни синтагми, в които определящият член е *душата*, а определяемият – глаголите *бера, вадя, давам, нося*: *бера душа; душа давам; душа нося; вадя душата*.

3.6. Антоними

В Българския синонимен и антонимен речник с фразеологизми на А. Нанова като антоним на *душа* е изведена лексемата *тяло* (БСАРФ / BSARF: 124). За производното *душевен* в знач. ‘Който е свързан с интимната същност на човека като противоположност на неговите в ъ н ш н и изяви’ не е посочен антоним. Не е изведен антоним и на *дух*, но за *духовен* в значение ‘1. Който се отнася до човешкия дух, до интелекта, който е свързан с психическия живот, занимания, развитие’ е определена за антоним *материален*. За лексемата *дух* в значение: ‘2. Който се отнася до в ъ т р е ш н и я, психическия живот на човека; душевен’ са изведени антонимите *физически* и *т е л е с е н*. За значението ‘3. Който съществува между две или повече лица в областта на чувствата, идеите, разбиранията’ антонимите са *физически, телесен // плътски* (БСАРФ/BSARF: 124).

В Речник на антонимите в българския език на Е. Пернишка и Ст. Василева (РАБЕ/ RABE 2014) липсва определен антоним за лексемата *душа*, но на нейния синоним *дух* е посочен антонимът *материя*. На ‘В ъ т р е ш н и я т, психически живот на човека, неговото съзнание, психика, душа, като противопоставени на материалното, осезаемото със сетивата’ е противопоставена ‘Цялата обективна реалност, включително

² В Български етимологичен речник *велик* е налице със значението ‘голям, силен’ (БЕР т. 1, с. 131).

³ Тълкуванията на някои от словосъчетанията са мои.

и човешкото тяло, която съществува извън съзнанието, психиката и която се възприема със сетивата' (РАБЕ/РАВЕ 2014: 142).

В същия речник производните *духовен* и *душевен* са посочени като антоними на *физически*:

- '1. Който се отнася до вътрешния, психическия живот на човека, до неговото съзнание, дух, душа' < 'Който засяга тялото на човека, а не неговия вътрешен, психически живот'

- '2. Който съществува между две или повече лица в областта на чувствата, идеите, разбиранията' < 'Който съществува между две или повече лица, неща по отношение на телата им'.

Така в полето на концепта ДУША на базата на изведените антоними *т я л о*, *м а т е р и я*, *п л ъ т с к и*, *ф и з и ч е с к и*, *т е л е с е н*, както и на техните значения, се очертават още две бинарни опозиции: *д у ш а – п л ъ т* и *в ъ н – в ъ т р е*. Като основен признак в полето на концепта ДУША при анализа на значението на антонимите се извежда концептуалният признак 'душата е нематериална'.

3.6. Фразеологизми

б е р а д у ш а – 'В агония съм, умирам, издъхвам' (ФРБЕ 1: 89).

в а д я д у ш а т а н я к о м у – '1. Мъча, измъчвам или притеснявам някого. 2. Диал. Лишавам ог живот някого; умъртвявам, уморявам. // Вада душичката (душицата). Изваждам (изкарвам) душата. Изтръгвам душата' (ФРБЕ/FRBE 1: 113).

в д ъ н о т о н а д у ш а т а с и – 'Дълбоко в съзнанието си, дълбоко в себе си' (ФРБЕ/FRBE 1: 128).

в з е м а м / в з е м а д у ш а т а н а н я к о г о – '1. Лишавам някого от живот, отнемам живота на някого; умъртвявам, убивам, премахвам. 2. Пленявам, омайвам някого с красотата си. 3. Диал. Измъчвам някого с непосилен труд' (ФРБЕ/FRBE 1: 134).

г л е д а м с и д у ш а т а – 'Водя редовен живот и си угаждам' (ФРБЕ/FRBE 1: 213).

д а в а м с и / д а м с и д у ш а т а / д у ш а д а в а м – '1. За някого или нещо. Много обичам някого и съм готов всичко да направя за него или да жертвам за него всичко, което имам. 2. За нещо или със следв. изр. със съюз да, Много ми харесва, много ми се нрави нещо или -много обичам да правя нещо (за някакво действие, дейност)' (ФРБЕ/FRBE 1: 256).

д о д ъ н о т о н а д у ш а т а с и / д о д ъ н д у ш а – 'Извънредно много, дълбоко, силно' (ФРБЕ/FRBE 1: 312).

д у ш а д а п о д к р е п я – 'Да похапна, за да придобия сила' (Вътов/Vatov 2002: 121).

д а т и е ж и в а д у ш а т а – 'Благопожелание за дълъг живот' (Вътов/Vatov 2002: 121).

д у ш а з а д у ш а – 'Всеки отнет човешки живот се заплаща с живота на убиеца' (Вътов/Vatov 2002: 122).

д у ш а н е м и о с т а н а – '1. Чувствам се силно изморен; 2. Силно се изплашвам' (Вътов/Vatov 2002: 122).

д у ш а т а м и е п р и с к р ъ б н а д о с м ъ р т – 'Много силно страдам' (Вътов/Vatov 2002: 122).

д у ш а т а м и ж а д у в а – 'Силно се стремя към нещо, мечтая за нещо' (Вътов/Vatov 2002: 122).

душата ми изнемогва – ‘Губя надежда и вяра, отчайвам се’ (Вътов/Vatov 2002, 122).

душата ми намира покой – ‘Постигам душевно равновесие, успокоявам се’ (Вътов/Vatov 2002: 122).

душата ми се топи – ‘Изпитвам голяма скръб, измъчвам се’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

душата ми съхне (гине) – ‘Силно се измъчвам, изживявам силни душевни страдания, не намирам душевен покой’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

душата ми чезне – ‘Силно страдам душевно’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

жадна (гладна) душа – ‘Любознателен, неспокоен, търсещ нови и нови знания човек’ (Вътов/Vatov 2002: 123).

залагам си душата – ‘Жертвам или съм готов да се жертвам за нещо; излагам живота си на риск; 2. Напълно съм уверен в достоверността на нещо, съвсем съм сигурен, че нещо ще стане, че е така’ (Вътов/Vatov 2002: 124).

заоткупна душата – ‘За опрощаване на греховете’ (Вътов/Vatov 2002: 124).

изливам душата си – ‘Споделям насъбралите се в душата ми вълнения и тревоги, давам израз на най-съкровените си мисли и чувства пред някого’ (Вътов/Vatov 2002: 124).

излиза ми/излезе ми душата – ‘1. Обикн. в св. вид. В агония съм, умирам, издъхвам. 2. Измъчвам се много от непосилен труд или от голямо притеснение’ (ФРБЕ/FRBE 1: 408).

изкривявам си/изкривя си душата – ‘Казвам нещо невярно, умишлено излъгвам, проявявам неискреност’ (ФРБЕ/FRBE 1: 406).

изскача ми/изскочи ми душата – ‘Обикн. в св. вид. В агония съм, умирам, издъхвам. Обикн. в св. вид. В агония съм, умирам, издъхвам’ (ФРБЕ/FRBE 1: 408).

колкото ти душа иска – ‘В неограничено количество’ (Вътов/Vatov 2002: 125).

лежи ми на душата – ‘Нося отговорност за нещо, извършено от мене (обикн. Престъпление, грях)’ (ФРБЕ/FRBE 1: 485).

късам душата на някого – ‘Причинявам скръб, мъка, болка на някого’ (ФРБЕ 1: 553).

от душа – ‘Искрено, сърдечно’ (Вътов/Vatov 2002: 125).

от дън душа – ‘Много силно, всецяло’ (ФРБЕ/FRBE 2: 60).

от душа се отделям/се отделя – ‘Обикн. в св. вид, Умирам’ (ФРБЕ/FRBE 2: 60).

с (от) душа се разделям/се разделя – ‘Обикн. в св. вид, Умирам’ (ФРБЕ/FRBE 2: 60).

очиствам си душата – ‘1. Разтоварвам се психически от тежаци ми съмнения и вини; 2. Отхвърлям от себе си всякакви греховни и нечестиви помисли’ (Вътов/Vatov 2002: 125).

погубвам душата на някого – ‘1. Въвличам някого в големи прегрешения; 2. убивам някого’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

по душа ми е – ‘Харесва ми, допада ми’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

продавам си/продам си душата (на дявола) – ‘Върша нечестни дела, обикн. за да се сдобия с нещо или за пари’ (ФРБЕ/FRBE 2: 215).

спасявам душата на някого – ‘1. Опазвам живота на някого; 2. Опазвам някого от зли постъпки и прегрешения’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

с цялата (всичката) си душа – ‘Напълно, всеотдайно и искрено’ (Вътов/Vatov 2002: 126).

турям си душата в ръка – ‘Саморазкривам се, честно и открито се разкривам пред другите’ (Вътов/Vatov 2002: 127).

Във фразеологизмите лексемата *душа* е подложена на семантични преосмисляния (Вътов/Vatov 2002: 120) и въпреки това от контекста могат да бъдат формулирани следните ядрени концептуални признаци: ‘душата е най-голямата ценност на човека’ – *залагам си душата*; ‘душата е страдалец, който често понася различни мъчения и изпитания’. Този концептуален признак се извежда от:

- предикативни синтагми, в които *душата* е в семантичната роля на актьор: *душата ми жадува; душата ми изнемогва; душата ми се топи; душата ми съхне; душата ми гине; душата ми чезне; излиза ми/излезе ми душата*.
- обективни синтагми, в които *душата* встъпва в семантичната роля на обектив (или пациенс), върху който се извършват действия, изразени с глаголи като *погубвам, късам, кривя, изкривявам, вадя, вземам*, т.е. обединени в своето значение около семата ‘унищожавам’: *погубвам душата на някого; късам душата на някого; изкривявам си душата; вземам душата на някого; вадя душата някому*.
- атрибутивни синтагми с първи елемент прилагателно име, носещо в себе си идеята за физическо или душевно страдание: *жадна душа; гладна душа; душа прискръбна до смърт*.

4. Душата през призмата на анкетните данни

През 2021 и 2022 г. бяха изработени 120 анкети, които включват въпроси с отворен (асоциативен) отговор и такива със затворен (избираем) отговор. Респондентите се разделят на три групи: I група – между 18 и 30 години; II група – между 31 и 44 години; III група – над 45 години. В I група броят на мъжете (М) и жените (Ж) е разпределен по следния начин: М – 2; Ж – 28; II група – М – 15; Ж – 43; III група – М – 12; Ж – 22. Общият брой на мъжете, участвали в анкетата, е 29, а на жените – 91.

4.1. Анкети със затворен отговор.

Зададен бе следният въпрос: *Кой от синонимите най-точно отговаря на значението на думата душа?* Беше дадена възможност за избор между следните отговори:

- психика;*
- вътрешен мир;*
- дух;*
- съзнание;*
- чувство.*

Получени са следните резултати:

При I група – респонденти на възраст между 18 и 30 години, са дадени общо 43 отговора. Отговор А – 2 – 4,7 %⁴; отговор Б – 7 – 16,3 %; отговор В – 17 – 39,5 %; отговор Г – 10 – 23,3 %; отговор Д – 7 – 16,3 %.

⁴ Процентът е изчислен на базата на дадените отговори, тъй като някои от анкетираните са посочвали повече от един отговор.

При II група – между 31 и 44 години, са дадени общо 69 отговора.; Отговор А – 7 – 10,1 %; отговор Б – 18 – 26,1 %; отговор В – 20 – 29 %; отговор Г – 13 – 18,8 %; отговор Д – 11 – 16 %.

При III група – над 45 години, са дадени общо 43 отговора. Отговор А – 5 – 11,6 %; отговор Б – 9 – 20,9 %; отговор В – 16 – 37,2 %; отговор Г – 8 – 18,6 %; отговор Д – 5 – 11,6 %.

При жените са дадени общо 124 отговора. Отговор А – 12 – 9,7%; отговор Б – 26 – 21%; отговор В – 40 – 32,3 %; отговор Г – 24 – 19,4 %; отговор Д – 22 – 17,7 %. С най-голяма честотност е отговор В – *дух*, а с най-малка – отговор А – *психика*.

При мъжете са дадени общо 31 отговора. Отговор А – 2 – 6,3 %; отговор Б – 8 – 25,8 %; отговор В – 13 – 41,9%; Г – 7 – 22,6%; отговор Д – 1 – 3,1 %.

При респондентите и от трите възрастови групи с най-голяма честотност е отговор В – *дух*. При тези от I и II група има съвпадение и по отношение на отговора с най-малка честота – отговор А – *психика*, докато при III група това са два отговора – А – *психика* и Д – *чувство*. При най-младите сред анкетираните на второ място излиза отговор Г – *съзнание*, докато при останалите две групи втора позиция е за отговор Б – *вътрешен мир*.

При разглеждане на резултатите с отчитане на пола отговорите на мъжете и жените в първите три позиции съвпадат. Разминаването идва при IV и V позиция. Жените поставят на по-предно място отговор Д – *чувство*, докато мъжете – отговор А – *психика*. Този факт може би е отзвук от битуващите след българите разбирания, че жената е подвластна на своите чувства, докато от мъжа се очаква да е със „силна / здрава психика“.

Общо при 155 отговора се наблюдава следното: А – 14 – 9 %; Б – 34 – 21,9 %; В – 53 – 34,1 %; Г – 31 – 20 %; Д – 24 – 15,5 %. При обобщаване на резултатите без оглед на пол или възраст според своята честотност отговорите се подреждат по следния начин: В – *дух*; Б – *вътрешен мир*; Г – *съзнание*; Д – *чувство*; А – *психика*.

4.2. Асоциативни анкети

При направената обща асоциативна анкета лексемата *душа* беше поставена между следните лексеми: *сърце*, *ум*, *чувство*, *грях*, *награда*, *живот*. Получени са следните отговори:

Мъже: мир 4; дух 2; човек 2; сродна 2; добра 1; мисъл 1; същност 1; съзнание 1; живот 1; прошка 1; сърце 1; небе 1; ум 1; тяло 1.

Жени: живот 9; чиста 8; мир 4; дух 4; сърце 4; мисъл 3; добра 3; човек 2; волна 2; вселена 1; бяло 1; печат от моята душа 1; индивид 1; доброта 1; безкрай 1; свобода 1; порив 1; вътрешен свят 1; тяло 1; мистично 1; интелигентност 1; памук 1; птица 1; бездушие 1; прераждане 1; чувства 1; топлина 1; богата 1; спокойна 1; душа човек 1; вечна 1; деца 1; силна 1; ранима 1; здраве 1; необятност 1; тъмна 1; храна 1; златна 1; безсмъртна 1; извън реалността 1; материя 1.

За I група – между 18 и 30 години – се отнасят следните асоциации: смисъл 3; чиста 3; тяло 2; сърце 2; светлина 2; мисъл 1; интелигентност 1; мистично 1; вътрешен свят 1; волно 1; порив 1; памук 1; птица 1; свобода 1; безкрай 1; доброта 1; индивид 1; вселена 1; бяло 1; печат от моята душа 1;

За II група – между 31 и 44 години – се отнасят следните асоциации: живот 6; човек 4; дух 4; светлина 2; ум 1; жива 1; добра 1; прераждане 1; същност 1; чувства 1; съзнание 1; топлина 1; богата 1; спокойна 1; прошка 1; душа човек 1; вечна 1; деца 1; силна 1; небе 1; здраве 1.

За III група – над 45 години – се отнасят следните асоциации: мир 3; живот 2; чиста 2; добра 2; волна 1; светла 1; златна 1; материя 1; необятност 1; храна 1; извън реалността 1.

От направените и обработени анкети с асоциативен отговор става ясно, че съвременният българин е съхранил основните разбирания за *душата*, като в полето на съвременния концепт ДУША се откриват по-голяма част от признаците, които формират полето на изследвания концепт в предходните диахронни срезове: ‘душата се възприема като синоним на човека’ – *човек, индивид, същност, душа човек*; ‘наличието ѝ е неизменна част от съществуването’ – *живот, живо, здраве*; ‘душата и сърцето са в неразривна връзка’ – *сърце, чувства*; ‘душата е неразривно свързана и с ума’ – *съзнание, ум, мисъл, интелигентност*; Последните два концептуални признака и реакциите на респондентите ясно подсказват, че и в нашето съвремие все още има следи от характерната за средновековното мислене синкретичност на трите основни хипостазии на човешкото – *душа, ум и сърце*.

‘Характерът и човешката индивидуалност са в пряка зависимост от качествата на душата’. Затова ‘душата е ценностен ориентир за стойността на своя притежател’. Прави впечатление, че докато в паремите лексемата *душа* се включва в атрибутивни синтагми, при които определящата дума е прилагателно име, носещо положително или отрицателно значение, и така самият концепт получава противоположни оценъчни характеристики, то в отговорите на респондентите са регистрирани преобладаващо прилагателни имена, обозначаващи качества, които могат да бъдат отнесени към положителния полюс от ценностната скала на българина: *добра, чиста, златна, силна, богата, спокойна, светла, волна*. Така *душата* за съвременния българин е видяна изцяло като положителна същност. Все пак и в анкетните материали е загатната нейната дуалност – сред отговорите е регистриран единствен отговор с отрицателна конотация, който обаче позволява да бъде открито бинарната опозиция *с в е т л а д у ш а – т ъ м н а д у ш а*. Сред посочените отговори присъстват и такива, които на лексикално равнище встъпват в ролята на антоними с ключовата дума репрезентант, а на концептуално извеждат онова, с което *душата* встъпва в противоборство – *тяло, материя, храна*. На обратната страна можем да отнесем отговори като *дух, вселена, безкрай, необятност, порив, свобода, волна, птица, вечна, безсмъртна, прераждане, извън реалността*. Тяхната интерпретация позволява да изведем и концептуалните признаци ‘душата е нематериална същност’, ‘душата е безсмъртна’. Отново, подобно на провербиалния концепт ДУША, липсват признаци, които да отправят пряко към религиозните представи и християнските вярвания, към идеята за рай и за ада, но въпреки това тези представи са заложили дълбоко у българина, присъстват имплицитно и се извеждат от реакции като *небе, прошка, прераждане*.

5. Душата в светлината на текстовете

5.1. Душата през призмата на българските пословици и поговорки

Пословиците и поговорките са част от фоновите знания на всеки народ. Наред с фразеологизмите и песенния фолклор, паремите са онези елементи от човешката словесност, които са запазили в най-голяма степен древни представи на човека за света и за самия него, и следователно техният анализ позволява реконструиране на това познание, на основите в културата на българина. Това наблюдение отвежда и към утвърденото схващане за етноспецифичното при реализирането на културата в езика.

Неслучайно пословиците и поговорките са основа, на която се опират редица социолози и публицисти, поставили си за цел да изследват народния характер и менталитет (Кирилова/Kirilova 2017: 40).

В тази част на изследването вниманието се съсредоточава само върху паремии, в които се открива ключовата дума репрезентант на проучвания концепт – лексемата *душа*. От различни източници⁵ са ексцерпирани 79 пословици и поговорки, което определя ДУШАТА като концепт със сравнително малка семиотична плътност. За сравнение от същите източници за концепта *ум* са ексцерпирани 530, а за концепта *сърце* – 169 паремии (Кирилова/Kirilova 2019б).

Според провербиалния фрагмент от българския езиков образ на света *душата* встъпва в синонимични отношения с човешкото същество като диада от материално и нематериално. Тя се възприема от традиционния българин като синекдотичен заместител на човека: *Жива диха (душа) няма; Девет души (овчери) с една лъжица ели и пак вълкът не видели*. Така лексемите *душа* и *човек* в определен контекст се превръщат в синоними: *Деветдесет и девет дена в мед вряла, ако би вряла сто дена, по сто души на ден се избиваха за нея*. Традиционно за българина е обръщението, при което личното име на човека се заменя със звателната форма на думата *душа* – *душо*: *Кюти, Маро, кюти, душо ...*

Макар че е скрита и недостъпна за пряко наблюдение, според архетипните представи на българина *душата* има определена локация – вътре в тялото на човека: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя*. Този концептуален признак в болшинството от ексцерпираните паремии не е пряко изведен. Той се извежда от употребата на предлога *в*, както и на глаголи като *изляза, излязва, вадя, извадя* и др. Той е реализиран индиректно от пословици и поговорки, обговарящи ситуации на криза, на дефицит: *Дет ще ти йзлези думъ, по-убъу душевъ-ти дъ йзлези; Душата излязва, табиета остава; Душа излязва, търса остава; Душе излазе, инат не излазе; Раздумвай болния, доде му душата излезе; Ще го стисна, ще му извадя душата; Изважда ми душата (за нещо); Вади ми душата с памук*. Употребените в тези паремии глаголи за движение „са с вписана в значението си ориентация” по хоризонтала (Карагъзова/Кагагузова 2005) – в случая от вътрешността на *тялото вместилище* извън него. Представката *из-* в глагола *изваждам* е типично субсумпционна – значението ѝ се е разтворило в значението на глаголната основа (Иванова/Ivanova 1974: 67).

Според наивните разбирания за анатомия на българина *душата* може и да не е в своята цялост. Намаленото количество на *душата субстанция* е регистрирано в паремииите като ситуация на опасност, като намаляване на жизнеността на нейния притежател: *Дойде с половин душа; Почти без душа; Не е останала душа в него*.

Тези ситуации, обикновено на границата между живота и смъртта, в паремииите са вербализирани с лексеми соматизми, обозначаващи границите на човешкото тяло – носа, зъбите, устата: *Душата му под носа; Душата му седи в зъбите; Отдето думата (излязва), оттам и душата; Откай излегуе збор и душата; Одъето излази думата, оттам излази и душата*. Тези паремии маркират наивните разбирания на българина и позволяват да се изведе признакът '*душата е в газообразно състояние; тя е подобна на дъх, на дихание*'. Това се потвърждава и в клетвите, които въпреки че бележат интенцията на изричащия ги за отклонение от нормалното, за причиняване на страдание и болка, препотвърждават формулирания концептуален признак: *Душата низ гъзо да му излезе!; Да му излезе душата из гъза!* (Крумова-Цветкова/Krumova-Tsvetkova 2010: 359).

Идеята за временното излизане на *душата* от тялото се свързва в съзнанието на българина с идеята за мъка, страдание, мъченичество: *Доде дойде на болеринът кефът, на сиромяхът душата излиза*.

⁵ Посочени са в Библиографията.

Употребата на резултативно екскурсивните глаголи *изляза, излизам; вадя, изваждам* реализира идеята за извеждане от конкретно дефинирана област. В паремииите, вербализиращи концепта ДУША, тази област е човешкото тяло, метафорично възприемано като съсъд, вместилище, а *душата* се явява ценностното съдържимо на тялото, без което то не би могло да съществува, не би запазило човешкото в себе си: *Двама без душа, трети без глава*. Главата се явява обратна синекдоха на *ума*. Така както липсата на *ум* прави от човека *не-човек* (Кирилова/Kirilova 2017), така за българина '*душата* се свързва с най-човешкото, със способността на човека да чувства, да състрадава'. Затова паремията *Той е с мъртва душа* се отнася до човек, който не се трогва от чуждото страдание, не изпитва съчувствие, лишен е от емоции. Тя синонимично се изравнява по значение с *предходната*.

Душата е вътрешния свят на човека, неговата съвест': *Фърли ми са от душата*. 'Тя се свързва с най-съкровениите потребности и нужди на човека': *Който дава малко, дава от душа; който дава много, дава от имот; За своя душа сърце се слуша*.

Душата присъства в съзнанието на българина като синоним на личността, на индивидуалността: *Не е по душата му*.

И тъй като всеки жив човек притежава *душа*, тя служи като отличителен белег, като стойностен ориентир за качествата на отделния индивид. В паремииите българинът различава *широката душа* от *черната душа*; *проклетата душа* от *добрата душа* и т.н. Тази етическа диференциация е постигната с помощта на атрибутивни синтагми, в които водещият елемент е съществителното име *душа*, а категоризацията се осъществява с помощта на прилагателни имена, встъпващи в ролята на съгласувани определения: *проста душица, господюва душица, мръзава душа, грешна душа, добра душа, мачкина душа, мила душа, коча душа, яка душа* (*Той е проста душица; Тако ми мила душа с него не прала; Той е с господюва душица; От мръзава душа излава; Тако ми грешната душа; Той има коча душа яка; Човек с добра душа*.) или на съществителни имена, употребени като приложения, напр.: *юмрук душа; душа човек: Той е душа човек; Юмрук душа носи*. Като ценност на *душата* се подчертава нейната *мекост* като физическа характеристика, метафорично подчертаваща добротата и състрадателността на нейния притежател: *Омеква ми душата; Той има мека душа*.

Така при разглеждане на лексикалната съчетаемост на лексемата *душа* се установява, че тя се включва в атрибутивни синтагми, при които определящата дума е прилагателно име, носещо положително или отрицателно значение. По този начин самият концепт получава противоположни оценъчни характеристики. Прави впечатление, че преобладават случаите, които подчертават аксиологията на *душата*, свързана с нейната издръжливост, със способността ѝ да оцелее в трудни житейски ситуации: *мачкина душа, коча душа, яка душа, юмрук душа*; или нейната доброта и незлобливост: *проста душица, господюва душица, добра душа, мила душа, мека душа*. Ако направим статистическа съпоставка в проценти на съотношението брой паремии, репрезентиращи конкретния концепт спрямо брой регистрирани определения, приложени към определяемата лексема, прави впечатление наличието на много по-голям процент характеристики, с които българинът е надарил концепта *душа* в сравнение с концепта *ум* (Кирилова/Kirilova 2017). Възможно обяснение на този факт е, че за българина характерът на човека е в пряка връзка с качествата, приписвани на неговата *душа*, докато *умът* е свързан по-скоро с типа реакция в конкретна ситуация, с водещия за концепта *ум* признак – 'способност за мислене' (Кирилова/Kirilova 2019a).

Намаляване 'размера/обема на душата предмет' се конотира отрицателно в българската паремииология и е маркирано като знак за негативни емоции на нейния

притежател: *Свива ми се душата; Стискам си душата*. В тези паремии понятията за дължина, ширина и височина присъстват в глаголната семантика (Карагьозова/Karagyozova 2005). Обратно – увеличаването на обема на *душата* е надарено в българската наивна картина на света с положителни конотации: *Отпусни си душата!*

Някои от паремиите категорично противопоставят духовните копнежи и търсения на човека на тези, отнасящи се до нуждите на тялото: *Не за душа, а за гуша*. Подобен тип пословици и поговорки се характеризират с ироничен оттенък и притежават отрицателни конотации: *Спомени душа, напълни гуша; Една душа, една гуша*. По такъв начин българинът имплицитно извежда аксиологичната стойност на *душата*, която логично я поставя на по-високо място в ценностната скала на българина от плътта. Противопоставяне *материално – духовно* е реализирано и в паремията *Душата е по-мила от парата*, която очертава мястото, заемано от *душата* в йерархията на ценностите.

Наличието на *душа* е равностойно на живот и обратното – липсата ѝ е равна на смърт. Напускането на *душата* от тялото е равнозначно на смъртта на човека: *Доде пък в мене душа, няма да се оставя*. Този концептуален признак е реализиран в паремията *Доде квачката клопне, душа да му изскочне*, която има интенцията на проклетие.

За традиционния българин обаче съхраняването на *душата* в тялото и гарантирането по този начин на живота не е на всяка цена. Достойното поведение, съблюдаването на неписаните морални норми на рода се ценят повече и от живота: *Дет ще ти излезе думъ, по-убъу душеть-ти дъ излезе; Душа да му излезе, че дума да му не излязва*.

Човекът е отговорен за съдбата на своята *душа*. От него зависи да я опази от изкушенията, които животът предлага: *Аз ще умра, ама тъй лесно душа на дявола не ще дам*.

Съществува пряка обвързаност между духовните и емоционалните признаци на човешкото. *Сърцето* и *душата* са две хипостазии на човека, които в наивните представи на българина са взаимнообвързани: *Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава; За своя душа сърце се слуша*. Грубото и неискрено сърце неминуемо ще доведе до греховност, огрубяване и на *душата*: *Клетя му душа, проклета, който се с либе шегува – либе от шегата не знае; Клетя му душа, проклета, кой либи две моми; Клетя му душа, проклета, който майка си не слуша*. Последните три паремии имат интенцията на прокоба, предупреждение. Цитираните примери позволяват да бъде изведен концептуалният признак ‘душата има подчинена роля спрямо сърцето при определяне на човешкото поведение’ и ‘сърцето може да отведе душата към грях’.

Тези наблюдения се потвърждават от паремия, обговаряща идеята за липсата на изначално различие в същината на човешките души: *Твоята душа не е от злато, и тя ѝ като моята*. Човекът със своето поведение, с постъпките си става отговорен за запазването на нейната изначална „чистота”: *Който слуша, спасена му душа*; или е причина за нейната промяна, за метафоричното ѝ предаване на греха, на дявола: *Душа да се дава не е като дупе да се дава; Душа дава, ду. . . не дава; Токо леко душа да дам*. В духа на народното християнство, което се характеризира със своя дуализъм, последните паремии демонстрират идеята, че *душата* може да бъде дадена, предадена на дявола от самия човек. Тези паремии демонстрират и друго – аксиологичните характеристики на концепта ДУША са свързани и с дихотомията *душа – дупе*, която, подобно на изведената по-горе опозиция *душа – гуша*, категорично утвърждава ценността на духовното и

едновременно с това отвеждат към формулираната от М. Бахтин диада интелектуална горница – материално-телесна долница (Бахтин 1990).

Паремията *Мачкина душа има*, отнасяща се до женско чедо, се характеризира с джендърна специфика. В нея се отразяват джендърните стереотипи относно менталните и поведенческите особености на жените в българското общество, според които жената и нейното поведение метафорично са съпоставени с това на котката като символ на издръжливост и способност да се приспособява, качества, които традиционният българин е откривал у жената.

Като се проследяват противопоставянията, в които концептът *душа* участва, както и лексикалната съчетаемост на *душата* с концепти релативи като *мачкина душа* – *коча душа*, *господюва душица* – *грешна душа* и др. става възможно очертаването на аксиологичните аспекти на изследвания концепт в представите на традиционния българин.

5.2. Душата в българската художествена литература.

В студията се разглеждат произведения на българската художествена литература, в които са възплетени различни аспекти на концепта ДУША – романът „Осъдени души“ на Димитър Димов, издаден през 1945 г.; „Чорба от греховете на отец Никодим“ – разказ от Елин Пелин от цикъла разкази „Под манастирската лоза“ от 1936, стихотворенията „Покруса“ на Дамян Дамянов, „Молитва“ на Пенчо Славейков, публикувано за първи път през 1890 г. със заглавие „Напразно!“ и „Вълшебница“ на Пейо Яворов.

„Осъдени души“ – Д. Димов

Сюжетът на романа „Осъдени души“ на Д. Димов е съсредоточен върху силната, обречена и унищожителна любов на Фани Хорн към отец Ередиа, фанатично отдаден на религията и своя орден. Героинята изоставя целия си живот заради копнежа на своята душа. Тя изпитва копнеж както по тялото, така и по душата на този мъж: „Фани съзнаваше, че желае еднакво и тялото, и душата му, че бе готова да се мъчи и да страда за него...“.

Произведението показва и борбата, която се случва в душата на Ередиа. Така душите на двамата герои са представени метафорично като бойно поле, на което се води война – по-опасна и от болестта, и от смъртта, които ги заобикалят. Душите им са обречени никога да не се слейт, защото героите са се отдали на различна страст – на страстта между мъжа и жената и на тази към религията и ордена. Осъдени са чувствата, а оттам и героите, които са попаднали под властта им.

Още в заглавието на този роман душата е видяна като синекдоха на човека. Тя е представена като хипероним на сърцето, чувствата, ума, живота: „Най-последна тя го виждаше такъв, какъвто бе в действителност – един безумец, един безплоден човешки дух, отрицание на живота, на всяка радост и щастие“.

В това произведение душата и тялото не са видени в антонимични отношения – душата обема целия живот на героите. Фани презира страданията на тялото заради копнежа на душата си. Но този копнеж унищожава и тялото ѝ, и душата ѝ.

„Чорба от греховете на отец Никодим“ – Елин Пелин

Често се обръща внимание на притчовото начало на този разказ. Правят се съпоставки и с българските средновековни апокрифи. И това не е случайно – в него, както и в другите разкази от цикъла майсторът на късия разказ отхвърля догматичната представа за душата, за греховно и праведно и поставя знак за равенство между *праведното* и *естественото* – онова, което се случва по естествените правила на

природата и живота. Разказът се съсредоточава върху размислите на героя за душата: – „Като спасява човек душата си, не погубва ли тялото си?“ „Мисля и не знам кое е върховното в човека – душата или тялото. Не са ли те всъщност неразделни и не тържествува ли душата пред влеченията радостни на тялото?“

Така от този разказ се извежда нов концептуален признак – ‘душата е божественият елемент у човека, който обаче не е противопоставен на земното начало – на плътта’. Душата и тялото са в синкретично единство и именно това единство гарантира продължаването на живота, устойчивостта на битието.

„Молитва” – Пенчо Славейков

Стихотворението е изградено под формата на молитва, като в него се открояват формулното етикетно обръщение към Бога и самата молба на лирическия говорител. Душата в текста е представена като храм на божественото – на вярата и истината, които Бог вдъхва в този храм. Той обаче може да бъде поруган от „зъл демон на съмнение упорно“. В текста лексемите *дух* и *душа* са използвани като синоними – без божествената милост те носят близки, отрицателно конотирани характеристики – духът е „безпокоен“, а душата – „в тревоги земни уморена“. Концептът ДУША е представен чрез метафората ‘душата е вместилище, в чието простъпанство се борят вярата и съмнението’. П. Славейков е представил изследвания концепт и чрез метафориката на човешкото, душата притежава витални признаци – „родена“, разкрита е като пътник, отправен към вечността.

„Вълшебница” – Пейо Яворов

В тази Яворова творба душата е видяна изцяло през отнологичната метафора ‘*душа – човек*’. Тя е представена чрез физиологични признаци („глад и жажда“), чрез емоционални признаци и признаци, отнасящи се до външността и характера: Душите на лирическия Аз и на неговата любима са свързани чрез любовта. Душата на молителя е смирена, а тази на любимата – едновременно изпитва срам и тържествува. Тя е чиста и невинна („дете“), способна е да покорява („божество“) и да омагьосва („вълшебница“). Ярکو доказателство за това, че концептът ДУША принадлежи към групата на развиващите се концепти, е когнитивният метафоричен модел ‘*душа – вълшебница*’, нерегистриран досега в експерпирани материали.

„Покруса” – Дамян Дамянов

Интересен акцент в това стихотворение на Д. Дамянов е взаимодействието между три метафори, които едновременно се допълват и взаимозаменят – фитометафората ‘*душа – растение*’; антропоморфната метафора ‘*душа – човек*’ и артефактната метафора ‘*душа – храм*’. Фитометафората е реализирана чрез двете използвани причастия „обрули“ и „обрулена“, като така душата встъпва в семантичната роля на пациенс. Интересно напрежение в текста се формира чрез свързването на причастията „обрулен“ и прилагателното „мъртва“ с помощта на съчинителния съюз „и“, които встъпват в ролята на контекстови синоними, обединявайки в една неразчленима представа за душата двете метафори – зооморфната и антропоморфната.

‘*Душата храм*’ е образ, който се свързва с вярата и с етичните представи за самообричането и саможертвата. Лирическият Аз изразява своето разочарование от обществото, в което чистата и искрена душа бива унищожена от двуличието и клеветите, от „ласкателства и хули“.

Разгледаните произведения на българската художествена литература препотвърждават базовите признаци на концепта ДУША, които се откриват в лексикографските източници и в паремииите, но съдържат и нови, нерегистрирани в предходните

диахронни срезове (средновековния и предосвободенския). В „Покруса“ на Д. Дамянов човекът има отговорността да се грижи за своята душа. Той е този, който може да реши да я жертва като дар в името на другите. От контекста на Пенчо-Славейковата „Молитва“ се извеждат ключови в полето на концепта ДУША бинарни опозиции: *преходно – вечно* („в минутното за вечното родена“), *земно* („тлетворно“) – *божествено*, *мрак – светлина* – в пространството на душата могат да властват мрак („зъл демон... истината в нея угасил“) или светлина („пални отново в нея твоя плам – на истината“). Ярко доказателство за това, че концептът ДУША принадлежи към групата на развиващите се концепти, са когнитивните метафорични модели ‘душа – вълишебница’ и ‘душа – храм’, нерегистрирани досега в ексцерпиранияте материали. Новост и е разколебаването и дори пълното анулиране на опозицията *д у ш а – т я л о*, реализирана по различен начин в „Осъдени души“ на Д. Димов и в „Чорба от греховете на отец Никодим“ на Елин Пелин.

5.3. Душата в българската преса

В българските медийни текстове концептът ДУША се среща в сравнително широк спектър от признаци, като физическият аспект е сред най-често срещаните. С най-много употреби в медийните текстове е фразеологизмът „бере душа“, реализиращ признака ‘душата може и да не е в своята цялост в човешкото тяло при ситуация на криза’: *23-годишна жена бере душа в реанимация след тежка катастрофа, съобщиха от варненската полиция; Видинчанин бере душа, след като бе подпален от свой съгражданин. Тя често е съпоставена с тялото по възможността ѝ да чувства удоволствие: Отпуснете д у ш а т а с охладено малиново дайкири; [ХРАНА ЗА Д У Ш А Т А: Сурови бонбони от смокини](#); Магията на солта: Пречиства дома и д у ш а т а, защитава ни от бедни; [Радост за небцето и д у ш а т а](#).*

В медийните текстове основно е реализиран психическият аспект в изследвания концепт – ‘душата определя същността на човека’: *Алекс Петканова: От малка си поставям високи цели, но в душата си останах едно наивно момиче; Отиде си още една детска душа; Стоянка Мутафова – влюбена в театъра душа; Женската душа на сцената на Театър 199 в “Хаос”; Вели от „Ирония на съдбата“ - злодеят с красива душа.*

Душата в пресата е свързана с чувствата и преживяванията на човека: *Ана де Армас отвори д у ш а т а си защо се преместила от Ел Ей след края на връзката ѝ с Бен Афлек; Русенец по рождение, софиянец по местоживееие и бургазлия по д у ш а; Забравил е, че д у ш а т а е неизмерима и тя му е дадена да чувства, да вярва, да се надява, да обича.*

‘Душата е предопределена да страда’: [Какво става с телата ни, когато д у ш а т а страда](#); *Фирмите нямат д у ш а, но страдат.*

‘Душата е съизмерима с човешкия характер’: *Красьо няма тежки ланци, а голяма д у ш а и много контакти. ‘Душата е в пряка връзка с начина на мислене на човека’: С лице на Запад и душа на Изток: каква страна е България; Лирична душа и писателски талант крие „златното момиче“ Християна Тодорова.*

Нейната същност се предопределя и от етническата ѝ принадлежност: *Украинският хакер посегна към руската д у ш а; [Те знаят какво е славянската д у ш а и ще дойдат на нашето море](#) – така бленуват даже врелите и кипели в туристическия бранш; Широка германска д у ш а на Европа.*

В културен аспект ‘душата е съотносима с етичните и нравствените норми, които нейният притежател споделя’: *Поклон пред борбата на чистата му д у ш а!*

‘Тя се свързва с най-съкровенията нужди и желания на човека’: *Когато искаш да направиш интервенция в сърцето на София трябва да си готов да оставиш своето сърце и душа за този град; хората от душа и сърце се бореха да спасят Таня; Хиляди се веселиха от сърце и душа на събора край село Ваклиново; Феновете на сините трябва да променят любимия си рефрен „Сърце, душа за Левски София“ и да започват да викат „Сърце, душа за заплатата“.*

В медийните текстове присъства и чисто религиозният профил на концепта ДУША: *Константин Коротков уловил и запечатал момента, в който човешката душа напуска тялото. Успял е да го заснеме с биоелектрографска камера; Около половината европейци са убедени, че душата отива в рая; Със своите молитви Божията майка избавя от смърт нашите души; Бог е сътворил тленно смъртното тяло, но с безсмъртна душа.*

6. Метафори

Концептът ДУША се характеризира с изключително богата метафоричност – следствие от неговата абстрактност и доказателство за неговата актуалност и за мястото, което този концепт заема в системата от ценности на българина. Метафорите са изведени въз основа на паремииологичен материал и на материал от българската художествена литература:

- ‘*намясто – ненамясто*’: *Раздели се с душата си; Не е останала душа в него; „Излезе душата на бедния учител, остави безжизненото, сухо тяло“ („Душата на учителя“ Елин Пелин/Elin Pelin).*

- ‘*душата е плоскост*’: Според наивните разбирания на българина душата се мисли като повърхност, върху която се натрупват и тежат грехове, мъки и тревоги. В граматично отношение тази простгранствена метафора се осъществява не чрез използването на акурсивни и катакурсивни глаголи, напр. като *полагам* и *слагам*, а представата за ‘душата като плоскост’ се осъществява основно чрез употребата на предлозите *на* и *от*: *Гре(х) му на душата; Мъка му тежи на душата; Фърли ми са от душата. За своя душа сърце се слуша.* Метафората намира място и в художествената литература: *„Много пакости, много обири и убийства лежали вече на душите на юнаците“ („Белимелецът“ Ив. Вазов/Iv. Vazov).*

- ‘*душата е някаква / определена субстанция*’: *„Колкото душа беше му останала, беше се събрала в очите му“ („Вечери в Антимовския хан“ Й. Йовков/Y. Yovkov).*

- ‘*душа – вместилище*’: В съзнанието на българина се реализира чрез когнитивния модел ‘*пълно / празно вместилище*’. Тя е активно средство за визуализация на този абстрактен концепт в следните паремии: *От дън душа и Пълна ми е душата. ‘Душата вместилище’* има дъно: *„Но ти бе страшно огорчена от това, възмутена до дъното на душата си...“ („Тютюн“ Д. Димов/D. Dimov).*

Тази метафора е доразвита и дообогатена в стихотворението на Д. Дамянов ‘Душата ми – задръстен тъмен кладенец’. В него се откриват метафорите ‘*душа – кладенец*’ и ‘*душа – извор*’. Метафората за душата като затворено пространство, в което може да се проникне само по определен начин, се открива в текстовете на съвременната поп музика: *„Искаш ли да те закарам в моята душа? / Там с целувки само влиза се“ („Да или не“ – песен на Криско); „И е весело, и странно, / и в душата ми е хладно“ („И“ К. Филипов/K. Filipov – песен на О. Горанов).*

- ‘*душа – течност*’: *и з л и в а м д у ш а т а с и.*

- Душата в наивното съзнание на българина притежава и регистрирани антропоморфни характеристики, като наивното познание ѝ е придало качества и поведение

на човек. Тя, подобно на човека, може да се радва („сърцата ни се пълнят с душевна радост. Като че сме в деветия кръг на рая“ (Ив. Остриков/Iv. Ostrikov), да изпитва любов и нежност („в душата му имаше сега повече великодушие и любов към хората“ (А. Дончев/A. Donchev); „...увлечение, което да застави една нежна и любяща душа да забрави всичко скъпо и драго на света?“ (Ив. Вазов/Ivan Vazov), да се чувства потисната („Станка се прибираше в къщи с душа потисната и угнетена...“ (Г. Караславов/G. Karaslavov).

Метафората ‘душа – човек’ се реализира в езиковия образ на света на българина чрез следните метафорични модели:

- ‘душа – дете’: Душата му мирише на мляко. Реализираният в тази паремия метафоричен модел притежава положителни конотации, породени от имплицитно присъстващите признаци *чистота, непорочност, праведност*, свързващи по този начин концепта душа с метаконцепта *възраст*.

- ‘душа–младеж’: „косачи раздират без пощада душата ми млада“ („Ветрове“ Б. Мирчев/B. Mirchev).

- С този метаконцепт се свързва и паремията *Душата ме мирише на плесен*, от която се извежда когнитивния модел ‘душа – старец’, съотнесен към метафората ‘душа – човек’. Той, от своя страна, е натоварен с отрицателни конотации. Тези два модела позволяват да се изведе признакът ‘*възрастови характеристики*’, отнасящ се до концепта ДУША.

- ‘душа – жена’: „Фитнес за женската душа“ (Дякова-Чехович/Dyakova-Chehovich 2012); „Въз защита на женската душа“ (Въргов/Vargov1939).

- ‘душа – мъж’: „бих могла да напиша и книга за мъжката душа“ (Дякова-Чехович/ Dyakova-Chehovich 2012).

- ‘душа – грешник’: *От мръзава душа излава; Душата му вони на бъчва; Тако ми грешната душа; „душата на ангел и демон“* („Стон“ П. Яворов/P. Yavorov).

- ‘душа – молител’: *Душата ми го иска; За своя душа сърце се слуша.*

- ‘душа – съветник’: *Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава.*

- ‘душа – праведен християнин’: *Който слуша, спасена му душа.*

- ‘душа-страдалец’: „Никога не си ме виждал с вино да теша/ своята изстрадала душа“ („Счупена чаша“ М. Белчев/M. Belchev); „Душата ми е стон. / Душата ми е зов“ („Стон“ П. Яворов/P. Yavorov); „душата на бедния монах може би се е терзала напразно“ („Чорба от греховете на отец Никодим“ Елин Пелин/Elin Pelin); „съмнения, които са мъчили душата на покойния отец Никодим“ („Чорба от греховете на отец Никодим“ Елин Пелин/Elin Pelin).

- ‘душа–търговец’: *Тя бе едра, породиста жена, ..., с весело сърце и с търговска душа* (Елин Пелин/Elin Pelin).

- ‘душа–предател’: „Не беше възможно тая честна физиономия да крие предателска душа“ (Ив. Вазов/Iv. Vazov).

- ‘душа–предател’: – „бунтовни души, които още помнеха кланетата от седемдесет и шеста година“ (В. Геновска/V. Genovska).

- ‘душа – алтруист’: *Човек с добра душа.*

- ‘душа – болник’: *Душата ме боли; „... за душата болна...“* („Самотният човек“ Б. Христов/B. Hristov).

- ‘душа – интелектуалец’: „В едната си ръка той носи книга за душата ...“ („Самотният човек“ Б. Христов/B. Hristov).

- ‘душа – смъртник’: *Той е с мъртва душа; „на смърт е моята душа ранена“* („Стон“ П. Яворов/P. Yavorov).

- *‘душа – предмет’*: Метафората е реализирана чрез обективни синтагми, в които водещата, определяната лексема е глаголят *имам*: *Той има мека душа; Имам две души. Душата предмет* се характеризира с определен набор от физически характеристики: *мекота (Омеква ми душата; Той има мека душа.); мирис (Душата му мирише на мляко; Душата му мирише на плесен; Душата му воня на бъчва.); брой (Имам две души; „в гърдите ми се борят две души“ („Две души“ П. Яворов/Р. Yavorov).*

- *‘душа – стока’*: *Продавам си душата; „Потънахте в грехове до шия, продадохте душите си на дявола“.* („Летен ден“ Елин Пелин/Elin Pelin). На тази стока може да бъде определена някаква стойност: *Душа за две пари няма;*

- Метафората *‘душа – човешки орган’* е пряко обварзана с факта, че концептът ДУША принадлежи към групата на т. нар. *квазиоргани* – въображаеми органи, отговарящи според наивното съзнание за характера и поведението на човека и притежаващи характеристики, напълно изравняващи ги с материалните органи – *относителен обем, тегло, усещане* и др. (виж Кирилова/Kirilova 2012): *Свива ми се душата; Душата ме боли.* С. М. Толстая в статията „Славянские мифологические представления о душе” посочва, че трактовката на *душата* като телесен орган се потвърждава преди всичко от универсалната синонимия на думите *сърце* и *душа* в множество контексти (Толстая/Tolstaya 2000: 4). Тези наблюдения се потвърждават и на базата на българския провербиален материал (Кирилова/Kirilova 2020).

- *‘душа – животинче’*: *Душата* е концептуализирана в българските паремии и чрез зоометафора: *Доде пъка в мене душа, няма да се оставя.*

- *‘душа – растение’*: „Душата ми покълва и расте, пръстта пробива“ („Аз” Алексова/ Aleksova <https://literaturesviat.com/?p=42226>).

- *‘душа – море’* „Погледни в душата ми,/ лодка там блести,/ улови веслата” („Лодка ли е любовта” Кр. Станишев/Kr. Stanishev).

7. Когнитивна синтетична дефиниция

Физически аспект. *Душата* е нематериална. В наивните представи на българина тя се възприема като противоположност на тялото, на плътта. И въпреки това въображението я рисува като своеобразен телесен орган, който отговаря за определени процеси у човека. Въпреки че *душата* е квазиорган, според наивните познания на българина тя притежава множество (понякога противоположни) физически характеристики. *Душата* може да е двуизмерна – тогава, когато се възприема като плоскост, или триизмерна, когато е видяна като вместилище. Това вместилище има *дно, обем, врата*. *Душата* се възприема и като предмет, който е нечие притежание и който има цвят, количество, размер, материал, от който е направена, определена твърдост, мирис. Въпреки че *душата* е онтологично свързана с човека, тя може да се мисли и през категорията *н а л и ч и е / л и н с а* (*без душа, бездушно* и др.). *Душата* притежава и биологичния признак живот. Тя самата може да е *жива* или *мъртва*. От друга страна, нейното наличие е гаранция за живота. Към нейното съдържание се причислява и категорията *възраст (млада, стара, на дете)*. Макар и рядко, ѝ се приписват полови характеристики (*женска, мъжка*).

Пространствен аспект. Според архаичните представи на българина мястото на *душата* е вътре в човешкото тяло, като няма точно определена локация. Смъртта се мисли като излизане на *душата* от тялото. Смята се, че естествен изход за *душата* е устата. Но *душата* може и само временно да напусне тялото, което обитава. В ситуации на криза – притеснение, умора, мъчение, страдание и др. тя се лоцира в

периферията му – в петите, под ноктите, зад зъбите. След овладяване на кризата човекът отново я бере, събира у себе си. След смъртта тя отива на небето (в рая или в ада) или се носи свободно, волюно.

Психологичен аспект. Душата изконно е свързвана от българина с чувствата и емоциите. Душевните страдания на човека са представени чрез действия, при които тя встъпва в ролята на субект или обект – тя *изнемогава; топи се; съхне; гинее; чезне; не я погубват; късат; изкривяват; вадят*. Българинът смята, че греховете се трупат върху / във нея и я отъждествява със съвестта. Затова я възприема като своеобразна гаранция за нравственото поведение на своя притежател. Отъждествява се с човешкия характер и с личността (*добра душа, мила душа, грешна душа* и др.).

В българския езиков образ на света се открива и когнитивен аспект в полето на концепта ДУША – в душата се съхраняват спомени и съкровени мисли („Действителните спомени от онова време — аз ги нося в душата си незаличими“ („Хайдушки копнения“ П. Яворов/ Р. Yovorov). Душата знае, душата помни („душа ми винаги ще помни/гостоприемството ти мило“ („Спомени от бяла черква“ Ив. Вазов / Iv. Vazov). Така тя се откроява като средоточие на целия вътрешен живот на човека.

Социален аспект. Ако погледнем на душата през призмата на метафората за вътрешния човек, ще я видим като един от обитателите на вътрешното пространство на човека, на тялото дом. В наивните представи на българина душата, умът и сърцето притежават антропоморфни признаци и видени като човешки същества, те представляват един малък социум и встъпват в различни отношения помежду си. В различни ситуации някой от тези трима обитатели играе водеща роля в поведението и постъпките на човека, чието тяло обитават (*Душа душа познава, а сърце ѝ вест дава; Възрастният човек е като детето – той вижда със сърцето си, усеща с душата си*). При съпоставка на метафоричните модели, отнасящи се до когнитивните метафори ‘душа човек’, ‘ум човек’ и ‘сърце човек’, прави впечатление липсата на активни социални и поведенчески роли по отношение на ‘душата човек’. Тя е метафорично представена през ролите на *мъртвец, алтруист, страдалец, праведен християнин, съветник, молител, грешник, старец, дете* и др. Така в своите традиционни представи българинът е отредил на душата зависимо, подчинено положение спрямо двамата други обитатели на човешкото *тяло дом* и на самия човек (Кирилова/Kirilova 2019a).

Ако погледнем на душата отвън – като тъждествена на човека, на личността, ще се открие опозицията *с в о й – ч у ж д*. Човек търси своята *сродна душа* – някой, когото чувства близък, свой. Жената в българското общество се възприема като *душата на дома*, на своето пространство.

Културен аспект. Културният аспект на душата представя ценностите, на които тя е носител. Най-древните представи за душата се отнасят до нейния божествен произход, като това изначално я свързва с положителния спектър от нравствени ценности. Естествено, в различните диахронни срезове тези ценности варират в известни рамки. От Средновековието неизменно се ценят *аскетизмът* и *мъченичеството* на душата, нейната праведност и силата ѝ да отхвърли изкушенията, към които я скланя тялото. В паремииологичния фрагмент от българския образ на света, както и в текстовете на пресата и на художествената литература, присъстват такива ценности, които могат да бъдат отнесени едновременно към чисто религиозния аспект на етичните норми, така и към тези, свързани с общуването между хората в ежедневието – *моралната сила, способността да устоява на изпитанията в живота, искреността, непорочността, доброта, съпричастността и състраданието*,

любовта в различните ѝ измерения – към ближния, към родителите, към любимата. В анкетните данни се откроява като ценност способността на *душата* да се отърси от догмите и ограниченията (*волна душа, свободна душа, спокойна душа, артистична душа*). В анкетите и в съвременните текстове се асоциира с птица, като неин устойчив контекстов партньор се явява глаголът *лети*.

Аксиологичен аспект. В текстовете, представени в документалната част от когнитивната дефиниция на *душата*⁶, става ясно, че тя може да има различни аспекти на разглеждане, които се открояват, като се проследи лексикалната съчетаемост на ключовата дума репрезентант на концепта. В ценностната скала на българина духовното е поставено по-високо от материалното. В редица паремии с ироничен оттенък аксиологията на *душата* е имплицитно подчертана чрез противопоставянето ѝ на соматизми (дисфемизми) като *дупе, гъз*, отвеждащи към идеята за *материално-телесната долница*. Тези паремии експлицират базовата опозиция *п л ъ т – д у ш а*. *Душата* е ценностният елемент в бинарни опозиции като *п р е х о д н о – в е ч н о*; *з е м н о – б о ж е с т в е н о*, *м р а к – с в е т л и н а*.

8. Профили

8.1. Профил „религиозна представа за душата“

Профилът се формира най-вече от значенията на ключовата лексема – репрезентант на концепта ДУША в БЕР, в Старобългарския речник и в РКБЕНО. Според изконните представи на българина *душата* е жива същност, пряко обвързана с божественото, която след смъртта напуска тялото и в зависимост от постъпките и делата на човека приживе тя ще стане владение на Бога или на дявола и ще отиде в рай или в ада. Същност *душата* се идентифицира с починалия и се явява като негов своеобразен двойник. В християнските представи за *душата* ясно е открояна идеята за греха, а като основна опозиция, отнасяща се до този профил, се определя опозицията *г р е х о в н о с т / п р а в е д н о с т*.

8.2. Профил „съвременна представа за душата“

Този профил представлява синкретично единство от традиционното и модерното виждане за *душата*. Той се формира при разглеждане на значението на лексемата *душа* в съвременните тълковни речници, от текстовете на „модерната българска литература“ (в широк аспект) и на съвременната преса, както и от анкетните материали. Съвременната представа за *душата* се свързва с обогатяването на концептуалното поле с нови признаци, които са встрани от чисто религиозния аспект и се отнасят по-скоро до вътрешния свят на човека.

9. Изводи

Концептът ДУША е сред базовите за българския езиков образ на света. Той се характеризира с богатство от лексикални реализации и с разнообразие от концептуални признаци. Като се проследява съдържанието на концепта в различни диахронни срезове (средновековен, предосвобожденски и съвременен), се стига до извода, че концептът ДУША е сред развиващите се концепти, тъй като не е зестинал във времето, а се е обогатил с нови признаци и нови метафори. Запазил е в себе си ядрените признаци, които се извеждат от етимологията на лексемите *душа* и *дух*, а именно: ‘невидима за човека’, ‘нематериална’, ‘обвързана с човешките чувства и емоции’, ‘отговорна за

⁶ Документалната част е представена от езиковия материал (различните типове данни, напр. лексикографски, текстови, анкетни; различни фолклорни жанрове) (Сотиров/Sotirov 2019).

качествата на човешкия характер'. Той е ключов сред системата от ценности на българския народ и е стойностният елемент в редица бинарни опозиции – *вечно – преходно; божествено – земно; светлина – мрак; праведно – греховно; чист – нечист; добър – лош; голям – малък; силен – слаб; наличие – липса; свой – чужд* и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмински 2014: *Бартмински, Й.* Седем ключови понятия на когнитивната етнолингвистика. – Български фолклор, № 4, 399-412 (Bartminski 2014: *Bartminski, Y.* Sedem klyuchovi ponyatiya na kognitivnata etnolingvistika. – Balgarski folklor, № 4, 399-412).
- Бахтин 1990: *Бахтин, М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 543 с. (Bakhtin 1990: *Bakhtin, M.* Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura srednevekov'ya i Renessansa. Moskva, 543 p.).
- БЕР 1971: *Български етимологичен речник.* Т. 1, А–З. София: АИ Проф. Марин Дринов (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik.* Т. 1, А–З. Sofia: AI Prof. Marin Drinov).
- БНПП 1983: Българска народна поезия и проза. Предания, легенди, пословици и гатанки. Т. VII. София: Български писател (BNPP 1983: *Balgarska narodna poezia i proza. Predaniya, legendi, poslovitsi i gatanki.* Т. VII. Sofia: Balgarski pisatel).
- БНТ 1961-1963: Българско народно творчество в дванадесет тома. София: Български писател (BNT 1961-1963: *Balgarsko narodno tvorchestvo v dvanadeset toma.* Sofia: Balgarski pisatel).
- БТР 2007: Български тълковен речник. Авторски колектив. 4 изд., допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство (BTR 2007: *Balgarski talkoven rechnik.* Avtorski kolektiv. 4 izd., dopalнено i preraboteno ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Вакарелски 1939: *Вакарелски, Хр.* Понятия и представи за смъртта и душата. София: Наука и изкуство, 445-455 (Vakarelski 1939: *Vakarelski, Hr.* Ponyatiya i predstavi za smartta i dushata. Sofia: Nauka i izkustvo, 445-455).
- Вежбицка 2001: *Вежбицкая, А.* Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва: Языки славянской культуры (Vezhbitska 2001: *Vezhbitskaya, A.* Ponimanie kul'tur cherez posredstvo klyuchevykh slov. Moskva: Yazyki slavyanskoй kul'tury).
- Влахов 1988: *Влахов, С.* Съпоставителен речник на пословици, български, руски, английски, френски, немски, латински. София: Ето. (Vlakhov 1988: *Vlakhov, S.* Sapostavitelen rechnik na poslovitsi, balgarski, ruski, angliyski, frenski, nemski, latinski. Sofia: Eto).
- Воркачев 2003: *Воркачев, С.Г.* Концепт как „зонтиковый термин“. – В: Язык, сознание, коммуникация, № 24, 5-12 (Vorkachev 2003: *Vorkachev, S.G.* Kontsept kak „zontikovyy termin“. – V: Yazyk, soznanie, kommunikatsiya, № 24, 5-12).
- Вътов 2002: *Вътов, В.* Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход. В. Търново: Слово, 535 с. (Vatov 2002: *Vatov, V.* Bibliyata v ezika ni. Rechnik na frazeologizmite s bibleiyski proizvod. V. Tarnovo: Slovo, 535 p.).
- Вътов 2008: *Вътов, В.* Образните основания на българските фразеологизми с компонент душа. – Проглас, № 2, 20-41 (Vatov 2008: *Vatov, V.* Obraznite osnovaniya na balgarskite frazeologizmi s komponent dusha. – Proglas, № 2, 20-41).

- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. I–V. София: Български писател (Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. I–V. Sofia: Balgarski pisatel).
- Григоров, Кацаров 1986: *Григоров, М., Кацаров, К.* Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство (Grigorov, Katsarov 1986: *Grigorov, M., Katsarov, K.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Дукова 1988: *Дукова, У.* Представите на славяните за душата (по езикови данни). – В: Славистичен сборник. София: АИ Проф. Марин Дринов, 214-224 (Dukova 1988: *Dukova, U.* Predstavite na slavyanite za dushata (po ezikovi dannii). – In: Slavistichen sbornik. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 214-224).
- Иванова 1974: *Иванова, К.* Начини на глаголното действие в съвременния български език. София: Издателство на БАН (Ivanova 1974: *Ivanova, K.* Nachini na glagolното deistvie v savremenniya balgarski ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Карагьозова 2005: *Карагьозова, Сн.* Пространството във фразеологизмите за емоции (към проблема за езиковата картина на света). – Съпоставително езикознание, № 3 (Karagyozova 2005: *Karagyozova, Sn.* Prostranstvoto vav frazeologizmite za emotsii (kam problema za ezikovata kartina na sveta). – Sapostavitelno ezikoznanie, № 3). <http://belb.info/personal/karagjozova/space.htm>
- Карасик 2002: *Карасик, В. И.* Культурные доминанты в языке. – Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 166-205 (Karasik 2002: *Karasik, V. I.* Kulturnye dominanty v yazyke. – Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs. Volgograd: Peremena, 166-205).
- Кирилова 2012: *Кирилова, Й.* Структурни и ориентационни метафори за ума в Тихонравовия дамаскин. – Български език, № 2, 59-66 (Kirilova 2012: *Kirilova, Y.* Strukturni i orientatsionni metafori za uma v Tihonravoviya damaskin. – Balgarski ezik, № 2, 59-66).
- Кирилова 2017: *Кирилова, Й.* Представата за ума в българската езикова картина на света. София: Диомира, 201 с. (Kirilova 2017: *Kirilova, Y.* Predstavata za uma v balgarskata ezikova kartina na sveta. Sofia: Diomira, 201 p.).
- Кирилова 2019а: *Кирилова, Й.* Онтологическите метафори, концептуализирующее понятие „душа“ как ценность в болгарских пословицах (в сопоставлении с понятиями „ум“ и „сердце“). – Във: Взгляд на славянскую аксиологию. Отв. ред. И. Седакова, М. Китанова, П. Женьюх. Москва: Институт славяноведения, РАН, 196-212 (Kirilova 2019a: *Kirilova, Y.* Ontologicheskie metafori, kontseptualiziruyushchie ponyatie „dusha“ kak tsennost v bolgarskikh paremiyakh (v sopostavlinii s ponyatiymi „um“ i „serdtse“). – In: Vzglyad na slavyanskuyu aksiologiyu. Otv. red. I. Sedakova, M. Kitanova, P. Zhenyukh. Moskva: Institut slavyanovedeniya, RAN, 196-212).
- Кирилова 2019б: *Кирилова, Й.* Ориентационните метафори за концепта душа като маркер за неговата аксиологична стойност (в съпоставка с концептите сърце и ум). – В: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian I ich sąsiadów, Instytucie Slawistyki PAN, Люблин: Изд. UMCS, 373-382 (Kirilova 2019b: *Kirilova, Y.* Orientatsionnite metafori za kontseptu dusha като marker za negovata aksiologichna stoynost (v sapostavka s kontseptite sartse i um). – In: Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian I ich sąsiadów, Instytucie Slawistyki PAN, Lyublin: Izd. UMCS, 373-382).
- Кирилова 2020: *Кирилова, Й.* Понятийна и образна част на концепта душа в българските паремии (в съпоставка с концептите ум и сърце). – В: Аксиологични проблеми в славянските езици (традиции и съвременност), Съст.

- М. Китанова, И. Седакова, П. Женюх, София: Изд. на БАН Проф. Марин Дринов, 156-180 (Kirilova 2020: *Kirilova, Y. Ponyatiyna i obrazna chast na kontsepta dusha v balgarskite paremii (v sapostavka s kontseptite um i sartse)*. – In: *Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi (traditsii i savremennost)*, Sast. M. Kitanova, I. Sedakova, P. Zhenyukh, Sofia: Izd. na BAN Prof. Marin Drinov, 156-180).
- Крумова-Цветкова 2010: *Крумова-Цветкова, Л.* Българските благословии, пожелания и клетви. София: Емас, 448 с. (Krumova-Tsvetkova 2010: *Krumova-Tsvetkova, L. Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi*. Sofia: Emas, 448 p.).
- Милтенова 1992: *Милтенова, А.* Стара българска литература. Т. V. Естествознание. София, 550 с. (Miltanova 1992: *Miltanova, A. Stara balgarska literatura. T. V. Estestvoznaniye*. Sofia, 550 s.).
- Мирский 1882: *Мирский, Кр.* Научно сборниче за учене в четвърто отделение от народните основни училища. Пловдив: Хр. Г. Данов (Mirskiy 1882: *Mirskiy, Kr. Nauchno sborniche za uchene v chetvarto otdelenie ot narodnite osnovni uchilishta*. Plovdiv: Hr. G. Danov).
- Михеев 1999: *Михеев М.* Отражение слова „душа” в наивной мифологии русского языка (опыт размытого описания образной коннотативной семантики). – Във: *Фразеология в контексте культуры*. Отв. ред В. Н. Телия. Москва: Институт языкознания РАН, 145-158 (Mikheev 1999: *Mikheev M. Otrazhenie slova „dusha” v naivnoy mifologii russkogo yazyka (opyt razmytogo opisaniya obraznoy konnotativnoy semantiki)*. – In: *Frazeologiya v kontekste kultury*. Отв. ред В. Н. Телия. Москва: Institut yazykoznaniiya RAN, 145–158).
- Нанов 1968: *Нанов, Л.* Български синонимен речник. София: Наука и изкуство (Nanov 1968: *Nanov, L. Balgarski sinonimen rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Нанова 2019: *Нанова, А.* Българския синонимен и антонимен речник с фразеологизми. София: Просвета (Nanova 2019: *Nanova, A. Balgarskiya sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi*. Sofia: Prosveta).
- Небжеговска-Бартминска 2014: *Небжеговска-Бартминска, С.* Люблинската когнитивна етнолингвистика: от диалектологията и фолклористиката до межкултурната семантика. – Български фолклор, №4, 421-422 (Nebzhegovska-Bartminska 2014: *Nebzhegovska-Bartminska, S. Lyublinskata kognitivna etnolingvistika: ot dialektologiyata i folkloristikata do mezhdukulturnata semantika*. – *Balgarski folklor*, №4, 421-422).
- Недкова 2007: *Недкова, Е.* За концептите сърце / душа / ум във фразеологичната семантика на българския език като отражение на националната ни менталност. – В *огледалния свят на езика и културата*. Русе: Лени Ан, 180-189 (Nedkova 2007: *Nedkova, E. Za kontseptite sartse / dusha / um vav frazeologichnata semantika na balgarskiya ezik kato otrazhenie na natsionalnata ni mentalnost*. – *V ogledalniya svyat na ezika i kulturata*. Ruse: Leni An, 180-189).
- Пернишка, Василева 2014: *Пернишка, Е., Ст. Василева.* Речник на антонимите в българския език. София: Наука и изкуство (Pernishka, Vasileva 2014: *Pernishka, E., St. Vasileva. Rechnik na antonimite v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo). https://archive.org/details/20200528_20200528_0512/page/141/mode/1up?v_iew=theater&q=%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B0
- Петрова 2003: *Петрова, А.* Езиковата метафора и балканската картина на света. В. Търново: Св. св. Кирил и Методий (Petrova 2003: *Petrova, A. Ezikovata metafora i balkanskata kartina na sveta*. V. Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy).

- Пименова 2013: *Пименова, М. В.* Типы концептов и этапы концептуального анализа. – Вестник КемГУ, II, № 2, 127-131 (Pimenova 2013: *Pimenova, M. V.* Tipy kontseptov i etapy kontseptual'nogo analiza. – Vestnik KemGU, II, № 2, 127-131).
- РБЕ 1984: *Речник на българския език*. Т. 4 (Деятелен – Е). 2. доп. и прераб. изд. София: АИ Проф. Марин Дринов, 974 с. (RBE 1984: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 4 (Deyatelen – E). 2. dop. i prerab. izd. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, 974 s.).
- Речник 2012: *Речник на книжовния език на народна основа от XVII в. (върху текста на Тихонравовия дамаскин)*. Авт. Колектив. София: Валентин Траянов, 1143 с. (Rechnik 2012: *Rechnik na knizhovniya ezik na narodna основа ot XVII v. (varhu teksta na Tihonravoviya damaskin)*. Avt. Kolektiv. Sofia: Valentin Trayanov, 1143 s.).
- СД 1999: *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5 т. Том 1-2-3-4* Толстой Н. И. (SD 1999: *Slavyanskies drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar' v 5 t. Tom 1-2-3-4 Tolstoy N. I.*). https://www.studmed.ru/tolstoy-ni-slavyanskies-drevnosti-etnolingvisticheskiy-slovar-v-5-t-tom-1-2-3-4_12d2e67f4e3.html
- Славейков 1972: *Славейков, П.* Български притчи или пословици и характерни думи. Велико Търново (Slaveykov 1972: *Slaveykov, P.* Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi. Veliko Tŕnovo).
- Сотиров 2019: *Сотиров, П.* Идеите и постиженията на Люблинската етнолингвистична школа и новите перспективи пред българската лингвистика „ORBIS LINGUARUM“, Т. 17, № 2, 39 (Sotirov 2019: *Sotirov, P.* Ideite i postizheniyata na Lyublinskata etnolingvistichna shkola i novite perspektivi pred balgarskata lingvistika „ORBIS LINGUARUM“, Т. 17, № 2, 39). <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=844150>
- Старева 2005: *Старева, Л.* Български обичаи и ритуали. София: Труд, 365 с. (Stareva 2005: *Stareva, L.* Balgarski obichai i rituali. Sofia: Trud, 365 p.).
- Старобългарски речник (СР) 1999, 2010: *Старобългарски речник*. Т. 1. София: В. Траянов (Starobalgarski rechnik (SR) 1999, 2010: *Starobalgarski rechnik*. Т. 1. Sofia: V. Trayanov).
- Толстая 2000: *Толстая, С. М.* Славянские мифологические представления о душе. – Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. Москва, 52-95 (Tolstaya 2000: *Tolstaya, S. M.* Slavyanskies mifologicheskie predstavleniya o dushe. – Slavyanskiy i balkanskiy fol'klor. Narodnaya demonologiya. Moskva: 52-95). <https://www.rastko.rs/cms/files/books/477e36d0bad9a>
- Трендафолова 2009: *Трендафолова, П.* Фактори за възникване на фразеологизми с общ компонент съществителното „душа“ – Научни трудове на Русенския университет. Т. 48, серия 10, 14-18 (Trendafolova 2009: *Trendafolova, P.* Faktori za vaznikvane na frazeologizmi s obshch komponent sashtestvitelnoto „dusha“ – Nauchni trudove na Rusenskiya universitet. Т. 48, seria 10, 14-18).
- Урысон 1995: *Урысон, Е.В.* Фундаментальные способности человека и наивная „анатомия“. – Вопросы языкознания, №. 3, 3-16 (Uryson 1995: *Uryson, E. V.* Fundamental'nye sposobnosti cheloveka i naivnaya „anatomya“. – Voprosy yazykoznaneya, №. 3, 3-16). Фразите (Frazite): <https://frazite.com/широка+душа>
- ФРБЕ 1: *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1. *К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова*. София: Издателство на БАН (FRBE 1: *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 1. *K. Nicheva, S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova*. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- ФРБЕ 2: *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 2. *К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова*. София: Издателство на БАН (FRBE 2: *Frazeologichen*

- rechnik na balgarskiya ezik. T. 2. K. Nicheva, S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Шмелев 2005: *Шмелев, А. Д.* Дух, душа и тело в свете данных русского языка. – В: Ключевые идеи русской картины мира. Москва: Языки славянской культуры (Shmelev 2005: *Shmelev, A. D.* Dukh, dusha i telo v svete dannyykh russkogo yazyka. – V: Klyuchevye idei russkoy kartiny mira. Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury).
- DOS 2016: Dusza w oczach swiata. T I. Warszawa, p. 556
- Kirilova 2020a: *Kirilova, J.* Axiological aspects of the soul from the perspective of Bulgarian paremiology – The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective, Volume One, Edited by Joanna Jurewicz, Ewa Masłowska and Dorota Pazio-Włazłowska, Cambridge Scholars Publishing, pp.
- Kirilova 2020b: *Kirilova, Y.* The SOUL and the metaphors of soul in the Bulgarian Proverbs as a Marker for its Axiological Value (compared to the concepts HEART and MIND) – 13th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, ACTAS ICP19 Proceedings. 2020. Rui Soares & Outi Lauhakangas (eds). Tavira.
- OnlineRechnik.com <http://sinonimen.onlinerechnik.com/duma/душа> SOD 2016: Swiatoczy-ma duszy. T.II, p. 373.